

**NDLELA LEYI SHABANGU A
PALUXISAKA XISWONA VAVASATI
EKA MATSALWA YA YENA YA XIVONI
XA VUTOMI NA XIDAWUDAWU XA
WANSATI : MAENDLELO YA
FEMINIZIMI (THE DEPICTION OF
WOMEN CHARACTERS IN
SHABANGU'S WORK OF XIVONI XA
VUTOMI AND XIDAWUDAWU XA
WANSATI: A FEMINIST APPROACH)**

HI

MAKHUBELE K
[REDACTED]

SUBMITTED IN PARTIAL FULFILMENT

FOR THE DEGREE OF

MASTERS IN AFRICAN LANGUAGES

IN THE

DEPARTMENT OF AFRICAN LANGUAGES

FACULTY OF HUMANITIES

SCHOOL OF LANGUAGES AND COMMUNITIES STUDIES

AT THE

UNIVERSITY OF LIMPOPO

SUPERVISOR : DR O.R CHAUKE

YEAR : 2013

DECLARATION

I declare that **Ndlela leyi Shabangu a paluxisaka xiswona vavasati eka matsalwa ya yena ya Xivoni xa vutomi na Xidawudawu xa wansati: Maendlelo ya feminizimi (The depiction of women character in Shabangu's work of Xivoni xa Vutomi and Xidawudawu xa wansati: A feminist approach)** hereby submitted to the University of Limpopo, for the degree of Masters of Arts in African Languages Studies has not previously been submitted by me for a degree at this or any other university, that it is my work in design and in execution, and that all material contained herein has been duly acknowledged.

**K. MAKHUBELE (Ms) 2013
INITIALS AND SURNAME YEAR**

KMakhubele
SIGNATURE

233419

b 12940537

i 1290501x

T 896.3978 MAK

NONGONOKO WA LESWI NGA ENDZENI

NHLOKOMHAKA

PAPILA

1. Ndzima ya 1

1.1 Manghenelo	1.
1.2 Xitatimende xa xiphiqo	1.
1.3 Nkoka wa ndzavisiso	5.
1.4 Xikongomelo xa ndzavisiso	6.
1.5 Maendlelo ya ndzavisiso	7
1.6 Mindzavisiso leyi endliweke	9
1.7 Nhlamuselo ya matheme	12.

2. Ndzima ya 2

2.1 Matimu ya mutsari	16
2.2 Nkomiso wa matsalwa lama nga hlawuriwa	18

3. Ndzima ya 3

3.1 Vumunhuhati	24
3.2 Nxopaxopo wa vumunhuhati hi Rimmon-Kenan	24

4. Ndzima ya 4

4.1 Nxopaxopo wa swimunhuhati eka Xidawudawu xa wansati	33
4.2 Nxopaxopo wa swimunhuhatwa eka Xivoni xa vutomi	34
4.3 Nxopaxopo wa ndzavisiso	35
6. Nkatsakanyo	54
7. Swibumabumelo	55
8. Matsalwa lama nga tirhisiwa	56

(i)

XIKHENSO

Ndzi rhandza ku khensa Mumbi loyi a ndzi tumbuluxeke a tlhela a ndzi nyika vutivi na vutlharhi byo kota ku ehleketa. Ndzi tlhela ndzi hoyozela vatswari va mina, Tatana Benson Makhubele na manana Fokisa Joyce Makhubele ntombhi ya ka Kubayi (Klaas) lava va nga ndzi ondla va tlhela va ndzi orhoverisile exhlobyeni xa dyondzo.

Ndzi nga va ndzi endla xihoxo loko ndzo rivala muleteri wa mina Dokodela O.R Chauke, loyi a ndzi entshemuriseke eka ritshuri hi vukoxi bya yena egondzweni leri a ndzi ri karhi gugurhuteka. Ndzi khensa loko a ndzi tiyserile, a nga karhalangi loko ndzi wa ndzi pfuka emagoveni ya dyondzo. Loko a ku nga ri yena a ndzi humeseke eriweni hi tindzwa ta vutivi a ndzi ta va ndzi mbhonyiwile hi magandlati ndzi helela lomo.

A ndzi ku siyi ehandle wena nuna wa mina Khalanga Season Baloyi, loko u ndzi hlohloterile ku ya emahlweni ndzi orhovela dyondzo, u ri karhi u nga gunguli loko u fanele ku sala na vana hi nkarhi lowu a ndzi ya eka swa tidyondzo ta mina eYunivhesiti. Ndzi ri khomisa sweswo nkatanga!

Vamakwerhu va mina, Prince, Grace, Godfrey, Knowledge na Daphney, ndza mi khensa loko mi nga ndzi helelangi mbilu loko ndzi ri karhi ndzi gugurhuteka, mi ndzi hoyozela mi ba mandla. Se ndzi ri ndlela hi leyi, ndzi pfurile, landzelelani mikondzo ya mina kaa!

Wena Nhlanhla, Risima na Mashila, ndza mi khensa loko mi tiyserile ku siyiwa masiku hinkwawo ku ringana malembe mambirhi, mi nga vileli mi ri karhi mi miyetana loko un'wana a rila ndzi kondza ndzi vuya. Ndzi ri eka n'wina, mbuyelo hi lowu, na mina ndzi langutele swo hundza leswi.

Tatana Shabangu, ndzi ba mandla loko mi nga ndzi helelangi mbilu loko ndzi ta ndzi ta mi karhata mi tshika mitirho ya n'wina, mi nga ndzi tlherisangi mi ku ndza ha ri ntsongo eka ntirho lowu, kambe mi ndzi boha ndzi tiya leswaku ndzi nga khuli tikofi loko ndzi ri karhi ndzi hlambela eka xihlovo lexi xa dyondzo, yanani emahlweni na ntirho wolowo.

Wena nhloko ya xikolo xa Tiyani, Tatana Rikhotso Nyikiwa na vatirhikulothi va mina, ndza mi khensa eka nhlohlotelo lowu mi ndzi nyikeke wona ku kondza ndzi fika laha ndzi nga kona namuntlha. Na wena makwerhu Josephine Rikhotso, vukona bya wena byi endlile leswaku ndzi humelela eka gondzo leri, a wu va nga na vuciva, ndzi ri swi beriwa mandla leswi. A ndzi ku rivalangi na wena makwerhu Helen Chauke hikuva loko u ndzi vona ndzi khwita a wu ndzi tlhavula mutwa enengeni, u ndzi yimisa ndzi ya emahlweni, ndzi ri xandla ehenhla ka xin'wana. INKOMU

(ii)

NKOMISO WA NDZAVISISO

NDZIMA YA 1

Eka ndzima leyi yo sungula ndzi vulavula hi xitatimente xa xiphiqo lexi ku nga ndlela leyi vavasati va paluxisiwaka xiswona eka matsalwa yo hambanahambana ya Xitsonga, ngopfungopfu eka matsalwa ya Shabangu ya **Xivoni xa vutomi** na **Xidawudawu xa wansati**.

Nkoka wa ndzavisiso wa mina i ku lemukisa vavasati swin'we ni tiko hinkwaro leswaku leswi vavasati va paluxisiwaka xiswona eka matsalwa ya Xitsonga yo hambana hambana a hi leswi swi nga xiswona eka hanyelo ra masiku hinkwawo. Ku tiyisisa hungu ra mina ndzi tirhisile maendlelo ya xopaxopo wa matsalwa ya Shabangu na ku tlhela ndzi endla mbhurisano wo ka wu nga ri wa xifumo ku va ndzi kumisisa xivangelo xa ku va a tsale hi vavasati kumbe ku paluxa vavasati hi ndlela leyi, laha va kombiseke leswaku swi sukela eka timhaka ta ku xanisiwa ka vavasati eka mikarhi leyi nga hundza naswona ku ni vavasati lava na sweswi va ha hanyaka mahanyelo yalawa ya khale.

Miehleketo ya vatsari vo hambanahambana lava nga tsala hi nhlokomhaka yo yelana ni ya mina yi hleriwile ku tiyisisa hungu ra mina. Ndzima leyi yi songasongiwa hi ku hlamusela mathema yo hambanahambana ku endlela leswaku vahlayi va oloveriwa ku twisisa hungu ra mina.

NDZIMA YA 2

Eka ndzima ya vumbirhi ndzi kanerile hi matimu ya mutsari wa tibuku leti nga tirhisiwa ta **Xivoni xa vutomi** na **Xidawudawu xa wansati**, ku endla ndzavisiso lowu, ku nga matimu ya tatana Shabangu. Ndzi yise ndzima leyi emahlweni hi ku komisa matsalwa

(iii)

lawa ndzi ya boxeke laha henhla ku endlela leswaku muhlayi a nga kayakayi ku lava mongo wa leswi matsalwa ya vulavulaka hi swona.

NDZIMA YA 3

Eka ndzima leyi ndzi kanerile hi vumunhuhati hi ku angarhela ku ya hi maendlelo ya Rimmon-Kenan. Ndzi tlhele ndzi tirhisa swihlawulekisi swa yena ku ya hi vumunhuhati leswi a swi paluxaka swi ri swa nkoka eku hlamuseleni ka swimunhuhati leswaku i vanhu va njhani. Swihlawulekisi leswi swi longoloxiwa hi ndlela leyi: swiendlo, mbulavulo, mbangu na xivumbeko. Ndzi xopaxopile swimunhuhatwa swa matsalwa lawa hinkwaswo hi ku tirhisa swihlawulekisi leswi.

NDZIMA YA 4

Eka ndzima leyi ndzi xopaxopile vumunhu bya swimunhuhatwankulu ha xin'we xin'we eka matsalwa ya Xidawudawu xa wansati na Xivoni xa vutomi.laha ndzi kombiseke vumunhu lebyi ku ya hi leswi va tlangisaka swona.

Loko ndzi ya emahlweni, ndzi xopaxopile ndzavisiso ku ya hi leswi vavasati va paluxisiwaka xiswona eka matsalwa ya **Xidawudawu xa wansati** na **Xivoni xa vutomi**, ndzi tlhela ndzi kombisa ndlela leyi vavasati va vonisiwaka xiswona ku ya hi matsalwa ya Shabangu laha va paluxiwaka va ri na vunwa, swiphukuphuku, valoyi, vahembi, swisiwana, swidakwa, na ku pfumala vutihlamuleri.

Ndzi katsakanyile ndzavisiso lowu hi ku kombisa vubihi bya mahanyelo lawa hikuva a ya kahle ndzi tlhela ndzi bumabumela leswi faneleke ku endliwa swo fana na ku dyondzisiwa ka vana ku yimela timfanelo ta vona leswaku va ta va ni vumundzuku lebyinene. Eku heteleleni ndzi longoloxile tibuku leti ndzi ti tirhiseke ku endla ndzavisiso. lowu.

SUMMARY

CHAPTER 1

In chapter 1, a research problem is stated as the depiction of women character in various Xitsonga books with special reference to Shabangu's work of **Xivoni xa vutomi** and **Xidawudawu xa wansati**. The significance of this research is to conscientise women and the whole society that the way women are depicted or portrayed in different writings or books is not true at all when we compare it to Today's lifestyles.

To take the matter further various methods of data collection are used t, an unstructured interview with the author of both books was conducted trying to figure out as to what has prompted him to write about these women characters. The respondent stressed that he based his writing on the old ways of treating women and that some of these women are still practicing the same lifestyle.

In reviewing literature, different ideas of previous authors who wrote about related topics were conducted. I concluded my chapter by explaining or defining various terms to make it easy for readers to understand my message.

CHPATER 2

In chapter 2, I wrote the biography of the author of the researched books which is Mr. Shabangu. I have also written the summary of each of the books which were used for this research. In **Xidawudawu xa wansati**, the author is portraying a woman who is a prostitute and on the other hand he is also portraying other character traits including being a witch, thief, liar, irresponsible and in **Xivoni xa vutomi** the author has written a set of short plays that reveals the evil deeds which are done by women.

CHAPTER 3

In this chapter the discussion is based on characterization and its importance when it comes to literature. This discussion is also based on the work of Rimmon-Kenan who also analyses characterization using four aspects which includes speech, action, external appearance and environment of a character which have an influence in describing the character. He also argues that these aspects are the backbone for literature

CHAPTER 4

The chapter focuses mainly on the exposure of main character's personality traits in both books. Rimmon –Kenan's ideas was used to portray the humanity of each character and the manner in which it affects their daily lifestyles.

Furthermore, the research findings based on the depiction of women characters were analyzed in this chapter and the findings were that women are depicted as evil characters and portrayed as liars, thieves, drunkard, poor, prostitutes and being irresponsible in Shabangu's work.

The chapter also shows that these findings are not applicable in most societies and is not good. It teaches the new generation bad things and negative attitude towards women. In my opinion such indication must be put to a stop. From my findings, I recommend that the research of this nature be taught in the society i.e. churches, schools, and in any gatherings for the benefit of our children as it teaches them to stand for their own rights. I concluded my chapter by listing the resources which i have been using when conducting my research.

MANGHENELO

Vavasati i vanhu lava paluxiwaka hi matsalwa yo hambana va ri vanhu vo tsana swinene. Loko wo pfulela mavona kule, u yingisela xiya ni moya, ku hava xin'wana lexi ku vulavuriwaka hi xona kumbe ku voniwaka xona handle ka vubihi lebyi wansati a byi endlaka. Lomu ku hlenganaka vanhu vambirhi kumbe ku tlula, ku hava bulu rin'wana handle ka va ka Evha.

Epatwini, loko muchayeri o ka a nga chayeri kahle, u ta twa ku:" A hi ta hlamala ku nga ri wansati". Tibuku leti hlayiwaka masiku hinkwawo ku va ku vulavuriwa hi vavasati, laha vatsari va tekaka vavasati va va endla swimunhuhatwankulu, ivi va tsala swo biha leswi endlaweke hi vavasati lava. Tinsimu leti qambhiwaka masiku hinkwawo ku vulavuriwa hi vona vavasati la va nga onha xo karhi.

1.1 XITATIMENDE XA XIPHIQO

Swi le rivaleni leswaku vavasati va tshikeleriwa eka vutomi bya masiku hinkwawo. Timhaka leti ti humelerile khale kwale Bibelani hikuva vavasati va tekiwa va ri rixaka leri nga pfuneki nchumu. Loko Hosi Yesu a phamela vanhu va 5000 a ku nga katsiwi vavasati, a ku ri vavanuna ntsena. Xikwembu loko xi tumbuluxa munhu, ku tumbuluxiwe wanuna loyi va nge i Adam, kahlekahle ku tsan'wiwa ka vavasati swi sungule khale. Botha (2000:50) u seketela hi ku vula marito lawa:

There were about five thousand men, not counting the women and children. In the first century Palestine such joy was meant for sons, but the birth of a daughter means loss, a woman's status was guaranteed by only giving birth to a son.

Eka mikarhi liya ya nhlawulo kwalomuya ka malembe ya 1914, vavasati a va nga pfumeleriwi ku nghenelela eka timhaka ta nhlawulo ni le ka minjhekanjhekisano, a a va

tekiwa va nga pfuni nchumu. Vavasati va pfumeleriwe ntsena ku nghenelela minhlawulo hi 1920 kambe a va nga pfumeleriwi ku va varhangeri eka migingiriko leyi. Mari Jo Buhle (1946:1844) u ri:

Only in 1920 did women gain the right to vote and therefore women had no direct role in electoral campaigns until relatively recently in the history of the left.

Ku kombisa leswaku vavasati a va nga tekeriwi enhlokweni, loko vo tikuma va tikile va va va languterile n'wana wa xisati, a va boheka ku nyikelela n'wana wa vona kumbe ku susa ndzwhalo lowu. Nakambe a va nga pfumeleriwi ku nghena xikolo, a va vula leswaku va ya eku hungukeni, leswi hi swinwana leswi endlaka leswaku vavasati va va ehansi ka ntshikelelo, hi ku va va pfumala dyondzo va rhangisa ngopfu vukati lebyi a byi tlhela byi va hluphekisa. Stanford (2007:72) u ri: "*Girls were suffering from educational disadvantages*"

Loko vavasati va fanele ku tirha, a va nyikiwa mintirho yo ka yi nga nyawuli, ku fana no ya eku hlakuleni, kumbe va tirhisiwa va nga holeriwi kumbe va kuma mali yintsongo swinene. Naswona a swi tika ku va wansati a tirha, kahlekahele a swi yila ku va wansati a ya lava ntirho. Mari Jo Buhle (1946:30) u seketela hi ndlela leyi:

The role of women within the movement has been consequently problematical, women historically have worked for wages in fewer numbers than men, and their jobs mainly in low –paying.

Eka matsalwa ya yena ya **Xidawudawu xa wansati na Xivoni xa vutomi**, Shabangu u paluxa vavasati va ri swiphukuphuku, vanhu vo tsana, vanhu vo pfumala vutihlamuleri eka mahanyelo ya vona. Eka tsalwa ra **Xidawudawu xa wansati** u paluxa vavasati va ri vanhu vo hembra, hi twa leswaku loko Thoko a hlongoriwile exikolweni a ha ri eka giredi ya 9 hikwalaho ko tshoviwa nenge, mana wa yena u hembela mukhalabye leswaku u

famba na yena eku pfluxeleni eka rikwavo eMarhomeni, kasi a va ya ringeta ku susa ndzhwalo lowu. Shabangu (2005:21) u ri:

Loko mukhalabye a fika a n'wi vutisa le kaya a vula leswaku vamaseve va ha pfukile, va lo tata ku rungula ntsena, kambe loyi a nga fika a khomanyana hi mukhu hlwana hi ye Thoko kambe se wa antswa nyana kwale Tintswalo.

Eka tsalwa ra yena ra **Xivoni xa vutomi**, Shabangu u ya emahlweni a kombisa leswaku vavasati i vanhu vo hamba. Eka xirungulwana xa "*Ti le tilweni*", Nokuthula u hembela nuna wa yena leswaku Lulu i makwavo wa yena, kasi i n'wana wa yena. Loko timhaka ti bihile u tsalela nuna wa yena papila a n'wi tivisa. Shabangu (2005:178) u swi veka hi ndlela leyi:

Cawuke, tiva leswaku Lulu a hi ndzisana ya mina tanihi laha u tivaka hakona, Lulu l n'wananga u nga tati minkondzo!

Shabangu u ya emahlweni a paluxa vavasati va ri swiphukuphuku, hi leswaku va rhandza ngopfu vavanuna. Eka tsalwa ra yena ra **Xidawudawu xa wansati** u paluxa Thoko a ri munhu wa vavanuna. Thoko a vuyisa vavanuna evukatini bya yena loko nuna a ha yile eJoni.

Tanihi leswi a a rhandzana na muchayeri wa thekisi loyi a va ku i Killer, siku leri va nga vuya hi rona eKruger, hi twa a byela xigangu xa yena leswaku va ta etlela kwalahaya kaya hikuva a va karhele. Shabangu (2005:85) u swi paluxa hi ndlela leyi:

Thoko a lerisa Mackay leswaku a etlela u ta muka nimpundzu hi mahlambandlopfu. Leswi Mackay a a karhele hi ku chayela movha ndlela hinkwayo o pfumela a vula leswaku u ta swi kota ku hubuta na tihuku hi mahlambandlopfu hikuva a a toloverile

Eka xirungulwana xa “*I mhangu ku tilavela*” eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi**, mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku vavasati i swiphukuphuku. Ella u hlangana na khale ka xigangu xa yena Bayizani exipotweni xa sesB kutani u titshuneta eka Bayizani. Shabangu (2006:124) u swi veka hi ndlela leyi:

Aa, u ehleketa leswaku wo ndzi bisa hi moya sweswo?
u nga ndzi kholeli mina mali ndzi na yona kambe no twa
ni navela ku xaveriwa hi wena ku pfuxeta khale ka ou ya
mina

Loko hi xiyisisa ntshaho lowu nga laha henhla hi vona vudabadaba bya Ella byo landzelela wanuna a karhi a nga ri na mhaka na yena. Leswi swi kombisa ku tixavisa eka vavanuna naswona swi nga endleka leswaku vavanuna lava va hetelela va tlanga hi vavasati vo fana na Ella.

Nakambe Shabangu u ya emahlweni a paluxa vavasati tani hi vanhu vo yiva eka tsalwa ra yena ra **Xidawudawu xa wansati** u paluxa Thoko tanihi munhu wo yiva. Loko a ha ri exikolweni, Thoko a a yivela vadyondzikuloni va yena. Siku rin'wana u yivele Tintswalo mali leyi a a fanele ku hakelela rendzodyondzo. Shabangu (2005:21) u ri:

N'wa-Nxumalo hi ku ka anga ha tivi leswaku u
ta secha kwihhi, a boha xivindzi a va hlururisa
hinkwavo ivi a ya yi kuma endzeni ka phenti
ya yena Thoko loyi a a kaneta a natswa rintihho

Hi masiku hinkwawo, loko ko lova munhu, ngopfungopfu wanuna emutini, ku hava loyi a nga n'wi dlaya handle ka nsati wa yena. Shabangu u seketela mhaka leyi hi ku paluxa leswaku vavasati i valoyi. Eka tsalwa ra yena ra **Xidawudawu xa wansati**, Shabangu u kombisa leswaku loko Killer a ta va a ponile ri ahlamile eka vaThoko, u vuye a hambana

na Thoko laha a nga tlulela kun'wana laha a nga vuya a khomiwa hi mavabyi ya Aids i vi a lova. Va ka vona va pumba nsati wa yena Grace vuloyi. Shabangu (2005:122) u ri

Va ka Hlungwani va sungule ku pumba Grace vuloyi va vula leswaku hi yena a nga tluleta n'wana wa vona mukhuhlwana. Ku na twa sweswo va ka vona va vonile swi antswa leswaku a ya kamberwa, kambe nkateko wa kona, loko mbuyelo wu huma wu vula leswaku u phephile hikuva ku hava vuthala bya nghozi yaleyo

Vavasati hikwalaho ko pfumala nkateko wo dyondza xikolo, va tala ku hlangana na xiyimo xo tika hikuva va hetelela va ri swisiwana, naswona va kholelwa hi vavanuna va vona. Eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi**, eka xirungulwana xa "*Ti le tilweni*", Shabangu u paluxa vavasati tanihi swisiwana. Magaza loko a tshamile na Chinghisa nsati wa yena u ehleketa ku tlhelela exikolweni ku ya dyondzela ntirho. Loko a ri kwale xikolweni, u hlangana na Nokuthula loyi na yena a nga dyondzeka, kutani u kholela nsati wa yena a n'wi vula xisiwana hi ku vona Nokuthula. Shabangu (2006:156) u ri:

Hey, na mina kasi a ndzi lo ngheneriwa hi yini?
mi ri hambu xi ri Xichangana xinene lexi Ntakweni
a vo ngo to hlaya hi ku kombetela o nge munhu i
rimpfani, kumbe va ri hlaya ri ganamile papila ra
kona.

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku vavasati va khome xo tika hikuva va xanisiwa swi nga fanelangi. Mhaka leyi ya xintu hi yin'wana yi nga na xiave eka ku hluphekisiwa ka vavasati, hikuva loko va nga pfumeleriwi ku va na rito emindyangwini ya vona a ku nga lunghi nchumu.

1.2 NKOKA WA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu na nkoka eka rixaka hikuva wu ta pfuneta ku va vanhu, ngopfungopfu vavasati va kota ku lwela timfanelo ta vona. Naswona swi nga pfuneta eka ku lemukisa vavasati leswaku va kota ku tiva xiyimo xa vona eka rixaka hinkwaro leswaku ku pfinyiwa ka vana na vavasati swi yima kumbe ku hunguteka.

Wun'wana nkoka wa ndzavisiso lowu hi leswi ku kumekaka ku ri na nkayivelo ka ntirho wo endla mindzavisiso yo xopaxopa mapaluxeriwelo ya mahanyelo ya vavasati eka matsalwa ya Xitsonga tani hi leswi ku nga hava ntirho lowu endliweke wo xopaxopa matsalwa ya Shabangu. Ku kumeka nakambe matsalwa ya tinovhele ta Shabangu ya ri ya xiyimo xa le henhla na ku va a tirhisile ririmi leri xurheke hi mfuwo wa rixaka, lowu taleke hi fenyana na ku tlhela wu tsakisa no nyanyula vahlayi va wona. Leswi swi seketeriwa hi ku hlawuriwa ka matsalwa ya yena eka ntangha khume-mbirhi eka malembe lama hundzeke ku fikela na sweswi. Loko hi langutisa mikongomelo eka matsalwa ya yena hi kuma leswaku hi leyi angarhelaka vutomi bya vanhu eka mikarhi ya sweswi, khale na nkarhi lowu taka.

Eka matsalwa ya yena, mahlawulelo ya yena ya swimunhuhatwa i yo hlawuleka naswona ku kumeka ku ri ni ku yelana ka swimunhuhatwa leswi a swi tumbuluxeke eka matsalwa lawa ya hlawuleriweke ntirho lowu. Leswi swi seketeriwa hi leswi ku kumekaka ku ri ni vavasati lava kombisaka maendlelo lamo ka ma nga ri kahle, ya vudlakuta lebyi va yisaka eku hluphekeni. Swi nga leswi, swa fanela leswaku ku endliwa ndzavisiso wo xopaxopa matsalwa ya yena ku endlela ku paluxela erivaleni nyiko ya yena ya ku hluvukisa ririmi ra Xitsonga.

1.3 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku paluxa ndlela leyi Shabangu a paluxisaka xiswona vavasati. Ku ya hi Shabangu vavasati va paluxiwa va ri valoyi, vahembi, swidakwa, swisiwana, vo pfumala vutihlamuleri na ku va swiphukuphuku.

Eka ndzavisiso lowu, maendlelo ya Rimmon-Kenana ya ta tirhisiwa hikuva loko ku pimanyetiwa ni mixopanxopo ya milavisiso leyi endliweke, ku kumeka leswaku endlelo leri a hi ra ntolovelo eka ririmi ra Xitsonga ni le ka tindzimi letin'wana ta Vantima. Maendlelo lawa ya kumeka hi xitalo eka tindzimi ta xilungu leti nga ni matimu yo leha hi tlhelo ra matsalwa. Hi ku landzelela maendlelo ya Rimmon-Kenan, laha a kombisaka leswaku swihlawulekisi swa tsalwa ra novhele swi kumeka swi humelerisa tsalwa rolero ri va leri hambaneke ni man'wana matsalwa. Ku ya hi yena Rimmon-Kenan, tsalwa ra novhele ri tihlawulekisa hi vumunhuhati (characterization), mbangu (environment), mbulavulo (speech presentation), na swin'wana na swin'wana.

1.4 MAENDLELO YA NDZAVISISO

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa maendlelo ya “textual analysis” kumbe ya “Content analysis”. Crystal (1985:71) u hlamusela “text analysis” a ku:

Text analysis is the skill of deconstructing media text, that is, a detailed examination of the way in which a text has been constructed to convey the message.

Hi ku katsakanya, nhlamuselo ya Crystal yi kombisa leswaku eka maendlelo lawa ku xopaxopiwa timhaka leti khumbhaka vutomi kumbe mahanyelo ya vanhu va tinxaka to karhi.

Mickee (op.cit.1) u kombisa nakambe leswi talaka ku humelela loko ku tirhisiwa ndlela leyi ya ‘text analysis’ loko a ku:

When we perform textual analyses on text, we make an educated guess at some of the mostly likely interpretations that might be made of that text.

Nhlamuselo leyi nga laha henhla yi kombisa leswaku eka endlelo leri ku boxiwa timhaka ta tsalwa ro karhi, ku tlhela ku nyikiwa ni nhlamuselo leyi seketelaka ku kombisa vutivi byo enta lebyi kumekaka hi ku xopaxopa tsalwa rolero ku humelerisa erivaleni leswi lavekaka hi nxopanxopo wolowo. Maendlelo ya nxopanxopo lowu i ku endla ndzavisiso wo xopaxopa ku nga ri hungu leri tsariweke ntsena kambe ku ta endliwa ni nxopanxopo lowu katsaka ni ku hlela matirhiselo ya ririmi hi vuenti. Leswi swi vuriwa "content analysis". Newman (1997:31) u vula leswi landzelaka hi nxopanxopo wa matsalwa:

Content analysis is a technique for examining information in written or symbolic material(e.g. pictures, movies, songs lyric in content analysis, a researcher first identifies body of material to analyse (e.g. books, newspapers, films and then creates a system for recording specific aspects of it the system might include counting how often certain words or themes occur. Finally, the researcher records what was found in the material.

Ntshaho lowu wu vula leswaku nxopanxopo lowu wa matsalwa i endlelo ro kambela mahungu lama tsariweke kumbe mifungo (xik. swifaniso, tifilimi, tinoto ta tinsimu). Eka nxopaxopo wa matsalwa, muxopaxopi u fanele ku sungula a kuma tsalwa leri faneleke ku xopaxopiwa, xikombiso, tibuku, maphepha hungu, tifilimi, kutani a tivumbela endlelo ro xopaxopa leswi a lavaka swona. Endlelo leri ri nga ha katsa ku hlaya hilaha nkongomelo wa tsalwa wu humelalaka hakona. Xo hetelela muxopaxopi u humelerisa erivaleni leswi a nga swi kuma. Palmgist (1980:02) u hlamusela thema ra "content analysis" hi ndlela leyi:

It can be defined as a study of recorded human communications such as books, websites, paintings and laws. It is also considered

as a scholarly methodology in the humanities by which texts are studied as to authorship authenticity or meaning include philosophy hermeneutics and semiotics.

Tinhlamuselo leti ti kombisa leswaku "*content analysis*" i maendlelo ya ku hlaya matsalwa hi xikongomelo xo humelerisa erivaleni swihlawulekisi hinkwaswo leswi nga kona eka tsalwa rolero ku katsa ni matirhiselo ya ririmi hi mutsari. Hi ku katsakanya "*text analysis*" na "*content analysis*" swi tirhisiwa ku endla nxopanxopo wa leswi tsariweke ku humelerisa erivaleni swihlawulekisi eka tsalwa ku katsa ni matirhiselo ya ririmi hi ndlela leyi faneleke.

1.5 MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA

Nsusumeto wa ku endla ndzavisiso lowu wo xopaxopa matsalwa ya Shabangu wu katsa mhaka yo kombisa ni leswaku ndzavisiso lowu i ntirho lowu yisaka emahlweni milavisiso leyi endliweke hi swin'wana swidyondzeki mayelana ni ririmi ra Xitsonga, swona hi leswi landzelaka:

1.5.1 T.L MYAKAYAKA (2011)

T.L Myakayaka u endlile vulavisisi eka dyondzo ya masitasi hi matsalwa ya Lubisi hi ku va a xopaxopa mitirho ya yena eka matsalwa ya yena ya **Quweta (1992)**, **I vutomi (1997)** na **Xijahetana (2001)**. Eka matsalwa ya yena Myakayaka u xopaxopa ririmi ra Lubisi na matirhiselo ya yena ya ririmi.

1.5.2 T.I SHIRILELE (2011)

Shirilele u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya masitasi hi **Nkoka wa mbangu (milieu)** eka matsalwa ya Xitsonga. Nkoka wa ndzavisiso lowu i ku ndzi pfuna ku vona nkoka wa mbangu eka matsalwa, na leswaku mbangu wu pfuna ku va muhlayi a kota ku twisisa leswi mutsari a n'wi kombaka swona kumbe ku n'wi dyondzisa swona eka matsalwa ya yena.

1.5.3 K.J NKUZANA (1996)

Eka ntirho lowu, u endlile nxopanxopo wa **A critical assessment of B.K.M Mthombeni creative works**. Eka ndzavisiso lowu wa yena Nkuzana u paluxa nkongomelo, mpfilungano, ntlimbo, vumunhuhati, matirhiselo ya ririmi na xitayila ku katsa na ririmi ro lulamisiwa (patterned language). Swiyenge leswi paluxiweke laha henhla Nkuzana u swi xopaxopile eka wona matsalwa ya mitlangu leyi: **Malangavi ya mbilu, Vuhlangi bya vuhlangi na Mihizo ya kayivela na swirungulwana swa: Mavala ya yingwe na Ndzhaka ya vusiwana**. Dyondzo leyi yi kombisa ku va vutsari bya B.K.M.Mthombeni byi hlohloterile rirhandzu ra ku hlaya ni ku tsala matsalwa ya ririmi ra Xitsonga hikuva eka nkarhi lowu a tsaleke matsalwa ya yena ntirho lowu a wu titivarile. Ntirho wa Nkuzana wu endliwile hi vurhon'wana swinene laha swi endleke leswaku wu va wun'wana wa masungulo lamanene eka lava nga ta yisa emahlweni ntirho wa ndzavisiso. Loko swi ta eka ndzavisiso wa ku xopaxopa matsalwa ya Shabangu, ntirho wa Nkuzana wu ndzi pfunile ku va ndzi seketela ha wona eka leswi nga ta xopaxopiwa eka matsalwa ya Shabangu.

1.5.4 B.E MSIMEKI

Msimeki (1998) u endlile dyondzo ya masitasi hi **Characterization in Murhandziwana (S.J Khosa) and Manyunyuy ya xitsotso (T.H Khosa)**. Eka matsalwa lawa mulavisisi u kuma ku ri ni ku hambana mayelana ni mamunhuhatelo ya vatsari lavambirhi. Eka

Murhandziwana, mutsari hi yena a rungulaka hungu nkarhi hinkwawo ni ku hlamusela swimunhuhatwa swa yena. Eka **Manyunyu ya xitsotso**, swimunhuhata swi vumbiwile, swa tivulavulela hi ndlela leyi swi paluxisiwaka xiswona.

Mhaka ya nkoka leyi boxiwaka hi mulavisisi i ya ku va leswi a swi kumeke eka nxopanxopo wa swimunhuhatwa swa Khosa, swi seketela marito ya Marivate (1985) ya leswaku Khosa u humelerisile vuswikoti swinene eku vumbeni ka swimunhuhatwa eka tsalwa ra yena. Vuswikoti lebyi byi kuceteriwa hi leswi a nga ni ntokoto eka dyondzo ya Sayikholoji. Leswi swi yisa eka mhaka ya vuxaka bya matsalwa ni vutomi bya mutsari ni nkucetelo wa yena eka matsalwa yo hambanahambana. Mhaka yin'wana ya nkoka hileswaku hi ku xiya malembe ya ku hangalasiwa ka matsalwa lawa (1942-1979) ku nga vuriwa leswaku xiyimo xa matsalwa xi kombisa ku yisa emahlweni ka vutsari bya Xitsonga hi ku famba ka nkarhi. Hi ndzavisiso lowu, tani hi leswi wu kongomisaka eka **Manyunyu ya Xitsotso** (T.H Khosa) wu ta ndzi pfuna ku va ndzi ya kombisa nyiko ya mutsari wa tinovhele leti hlawuleriweke ntirho wa dyondzo ya ndzavisiso mayelana ni mavumbelo ya swimunhuhatwa eka tinovhele.

1.5.5 H.A MACHETE

Machete (2001) u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya masitasi hi dyondzo ya tinovhele tin'wana ta Xitsonga hi ku paluxa nkoka wa tinovhele ta Xitsonga leti nga tsariwa ku sukela hi lembe ra 1938-1998. Eka ntirho lowu, u kambisisile mhaka ya ku va loko matsalwa ya tsariwile eka malembe walawo ku vile ni ku yisa emahlweni, ni leswaku loko ku ri ni ku yisa emahlweni leswaku hi yin'wana ya xiyimo lexi tsakisaka hi leswi a swi fikeleleke ku xopaxopa swiyenge swa novhele ku nga kungu, nkongomelo, swimunhuhatwa, mbangu kun'we ni ririmi.

Eka mapaluxelo ya hungu ya ndzavisiso lowu, ku kumeke ku ri ni ku vonakala ka vutshila ni ku humelela eka leswi a tinyiketeleke ku swi endla hi mayelana ni

nxopanxopo lowu. Machete (2001) u tikarhatile ku va a endla ndzavisiso wa tinovhele leti a koteke ku ti hlengeleta. Ndzavisiso lowu wu ndzi pfunile ku va ndzi kota ku yisa emahlweni ku antswisa xiyimo xa dyondzo ya mindzavisiso ya tinovhele ta matsalwa ya ririmi ra Xitsonga ku nga ku engetela nhlayo ya matsalwa eku hluvukiseni ka ririmi leri.

1.6 NHLAMUSELO YA MATHEME

1.6.1 NOVHELE

Novhele i tsalwa leri vuriwaka "fiction" hi Xinghezi. Rito kumbe thema leri ri nga twisisiwa loko hi nyika nhlamuselo ya rona. Palmgist (1980:416) u hlamusela novhele hi ndlela leyi:

Broadly speaking, fiction can be divided in to three types that is, literary, genry and mainstream. Fiction as novels describing imaginary events and people's actions.

Hi ku ya hi nhlamuselo leyi nga laha henhla, novhele i tsalwa leri nga avanyisiwa hi swiyenge swinharhu leswi eka swona ku nga *fiction, literary genres na mainstream*. Scott (1953) u tshahiwa hi Machete (2001:25) loko a ku:

A relative long fictional prose narrative with a more or less complex plot of pattern of events about human being, their feelings, thoughts and actions

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku novhele i ndzungulo (hi ku tsala) wo leha wa hungu lowu nga ni swimunhuhatwa, swiendlo leswi endliwaka ku ya hi mbangu wolowo.

1.6.2 VUMUNHUHATI

Vumunhuhati i swihlawulekiso leswi kumekaka eka novhele, laha ku katsiwaka na leswi vuriwaka “**caricature**” na “**developed character**”. Hi kuma ku twisisa rito leri loko hi nyika tinhlamuselo leti landzelaka. Robert (1983:53) u nyika nhlamuselo leyi landzelaka:

Although characters in a book are not real persons, as readers we are entitled to expect that the characters in novel or play will be true to life i.e. the actions, statement and thoughts of a particular character must all resemble what a human being is likely to do, say and think under a given circumstances.

Nhlamuselo leyi nga laha henhla yi kombisa leswaku swimunhuhati eka tsalwa a swi hanyi, loko hi languta hi mahlo kambe swi hanya emiehleketweni loko hi hlaya leswi tsariweke. Swi ni migingiriko, swa vulavula eka mbangu lowu nga kona emiehleketweni. Crystal (1997:77) u seketela a ku:

One of the most important linguistic techniques of characterization through the use of a distinctive style of speech which emphasizes features of regional or class background or personal idiosyncrasies.

Eka vumunhuhati ku kumeka leswi vuriwaka swimunhuhatwa leswi ku nga vanhu lava tumbuluxiwaka emiehleketweni hi mutsari. Laha hi kona hi vonaka nyiko ni vutshila bya mutsari wa tsalwa eka vumunhuhati ku kumeka swihlawulekisi swo karhi leswi endlaka tsalwa ra novhele kumbe ntlangu ri hanya. Abram (1981:21) u hlamusela a ku:

Characters are the invented, imaginary person in a dramatic or narrative work, which are given human

qualities and behavior, we learnt about them through dialogue, action and description.

Rimmon-Kenan (1983:59) u vula leswi landzelaka a ri karhi a seketela leswi vuriwaka hi Abram a ku:

Characters, as one construct within the abstract story can be described in terms of a network of character traits

Tinhlamuselo leti hinkwato ti kombisa leswaku swimunhuhatwa i vanhu lava nga lo tumbuluxiwa hi mutsari eka matsalwa, lava kumekaka va ri ni swiendlo leswi humelerisaka vumunhu bya vona. Swiendlo swi nga va ni nkucetelo wa hanyelo ra swimunhuhati, mbangu, kungu ni leswi humelerisaka swiendlo, mbulavulo ni mahanyelo ya swona. Rimmon-Kenan u kombisa leswaku handle ka swimunhuhatwa leswi faneleke ku tumbuluxiwa eka novhele, ntlangu kumbe swirungulwana, tsalwa rolero a ri hetisekangi.

1.6.3 NKONGOMELO

Nkongomelo eka matsalwa i swilo swa nkoka swinene hikuva swi paluxa mhakankulu ya mutsari eka vahlayi va yena. Swidyondzeki swi nyika nhlamuselo leyi ku kota ku twisisa thema leri. Dequevedo (2010:101) u nyika nhlamuselo leyi:

The central topic, subject or concept the author is trying to point out.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku "*speech presentation*" i ku nyika mbulavulo eka vayingiseri hi ku va munhu a nyika matitwelo ya yena hi ku tirhisa marito lama nga fanela.

KAVANYISA KA VUMBIRHI

1. MAYIMU YA ISAAC SAKI SHABANGU

Isaac Saki Shabangu u velekiwile hi ti 7 Mhawuri 1952 eNgqghumathini exifundzeni xa Bushbuckridge. I n'wana wo sungula wa sirha Malashe Louis Shabangu na Thimara Ommette Silawu. Tatana Shabangu u sungurile xikolo epurayimari ya Magwagwaza hi lembe ra 1961, kutani a yisa tidyondzo ta yena emahlweni esekondari ya Lekhithi hi lembe ra 1967 laha a nga pasa kona metiriki hi lembe ra 1971.

Shabangu u pasile B.A ya yena eUNISA hi lembe ra 1989. U thwaserile vuthicara bya PTC ku sukela hi 1973 ku fikela hi 1974 eTivumbeni. Shabangu u endlile diploma ya yena ya vumininjhere ekholichi ya Damelin hi 1992

Tatana Shabangu u sungurile ku tirha hi 1974 exikolweni xa le henhla xa Hanyani Thomo, kutani hi 1975 u sukile a ya tirha exikolweni xa Gija Ngove ku fikela hi lembe ra 1977. Hi lembe ra 1978 ku fikela 1989 u vile nhloko ya xikolo xa Kheto Nxumayo.

Shabangu u sukerile ntirho wa vuthicara hi lembe ra 1989 a ya tirha tani hi mulawurinkulu wa khamphani yo hangalasa tibuku ya Read Well Publishers ku fikela hi lembe ra 1993. Ku suka kwalano u tisungulerile khamphani ya Lingua Franca Publishers hi lembe ra 1993 ku fikela na sweswi.

Shabangu u tsarile matsalwa lama landzelaka, loko a ri karhi a hoxa xandla eka ku hluvukisa tindzimi leti a ti tekeriwa ehansi to fana na Xitsonga:

Madiba, the Folk Hero (English Historical Drama)

Madiba, nghwazi ya Rixaka (Xitsonga Historical Drama)

Nyeleti ya Mahlahle (Xitsonga Grammar) Std 5-10

Nyeleti ya Mahlahle (Xitsonga Composition) Std 8-10

A hi dyondzeni Xitsonga (Pupil's Reader) SSA, Co-author

A hi dyondzeni Xitsonga (Teacher's Manual) SSA, Co-author

A hi dyondzeni Xitsonga (Pupil's Reader) SSB, Co-author

A hi dyondzeni Xitsonga (Teacher's Manual) SSB, co-author

Ndza tisola nwananga (A Xitsonga Novel)

Xivoni xa vutomi (A one act play)

Xilotlela xa nsuku (Xitsonga compositions, co-author)

Vunandzi bya ndhavuko werhu (Tsonga folklore)

Xirhidzana (Tsonga Folklore)

Loko... (A Tsonga Novel)

Xiseluselu (Xitsonga Grammar) grade 10-12)

Goza hi goza (Xitsonga lithiresi) grd 1-3

Tatana Shabangu i munhu wa misingiriko etikweni, eka swa ndhavuko ni le ka swa dyondzo laha a nga va mukamberi wa Xitsonga ku sukela hi lembe ra 1983 ku fikela hi lembe ra 1988 laha a kambela swikolo swa le hansi na swa le henhla. Kasi etikweni i mutshami wa xitulu wa SGB ya xikolo xa Giyani high ku sukela hi 2001 ku fikela sweswi. Tatana Shabangu tanihi n'wamabindzu, i mukondleteri wa wa vuyimbeleri bya tikhwayere bya lembe na lembe eGiyani hi tlhelo i xirho xa nhlango wa swa tipolitiki wa ANC wa rhavi ra John Mathonsi eka wadi ya 6 ya masipala wa Greater Giyani, kasi eka swa ndhavuko hi yena a nga sungula khwayere ya ndhuma ya Giyani Adult Choir.

Tatana Shabangu i munhu wo xiximeka swinene etikweni ra Giyani, laha hi va vonaka va nghenelela eka tinhlengeletano ta mafundzha, va ri xivulavuri xa siku na ku khutaza vanhu hi minkarhi leyo tala. Loko a nga ri hofisini Shabangu u rhandza ku hungasa hi ku khanghela mintlangu ya bolo ni xibakele, va rhandza ku hlaya switsariwa swo hambana hambana na ku yingisela vunanga bya tikhwayere. I munhu loyi a tshamaka na ndyangu wa yena kwala Giyani, ku nga nsati wa yena Gladys Nkhensani Maguga, vana va yena ku nga , Bongji, Nyiko, Thandi, Ntsakisi na Rhulani.

2. NKOMISO WA MATSALWA LAMA NGA HLAWURIWA

2.1 NKOMISO WA TSALWA RA XIDAWUDAWU XA WANSATI

Eka tsalwa leri ku vulavuriwa hi Thoko loyi a nga hanyi kahle, hi nga vula leswaku a a hangalakile swinene. Thoko a ri munhu loyi a rhandza ngopfu vavanuna lero a nga koti ku dzungudza nhloko loko a gangisiwa hi vona. Loko a ha ri exikolweni u onhiwile hi mudyondzisi Magudu laha a nga lumbeta mudyondzikuloni, endzhaku ka loko a pasile swa metiriki u ya dyondzela ntirho eTivumbeni laha na kona a nga tshoviwa nenge hi muleteri kutani a lumbeta nuna wa yena Kholichi hikuva se a tekiwe hi yena. Mana wa yena u ringetile ku n'wi susa kambe ku kumeka n'wana loyi va nge i Phosakufa. Thoko a a dumile hi ku yiva na vuphukuphuku. Siku rin'wana Thoko a yile eswigubini u hlenganile na Magudu khale ka xigangu xa yena. Loko a chika a ya eku tipfuneni, Thoko u sala a n'wi yivela mali, exikolweni a a yiva mali a hoxa ephentini.

Thoko u sala a rhandzana na Killer wa muchayeri wa thekisi loko nuna a ri eJoni. U hambha a chelela Killer petirolo loko va jikajika, a n'wi xavela swiambalo na swakudya hi mali leyi nuna wa yena a n'wi posela. U tlhela a n'wi nghenisa endlwini ya nuna wa yena. Siku rin'wana Kholichi u foneriwile hi mhani wa yena ku ta vona n'wana loyi a a vabya naswona hi nkarhi wa kona Thoko a tihumesile na Killer va ya eKruger. Loko va vuya va etlerile kwala kaya ka Kholichi kutani a va kumeleta endlwini ya yena laha a nga ba nsati ku kondza a n'wi khomisa. Mukhegula na Kholichi a va nga ehleketanga nchumu loko maphorisa ma vuya na Thoko hi vhene.

Loko nnuna wa Thoko a ha yisiwile xitokisini, Thoko u sala a rhandzana na Nyankhandli lowa phorisa lama nga n'wi xavela na byalwa. Loko nandzu wu nga se tengiwa Thoko u hlomisa Nyankhandli eka vona, laha a nga hela hi ku dyiwa hi nandzu i vi va teka vana va nyika Kholichi kutani a ya titekela nsati un'wana. Loko kuri Thoko u vuye a kuma khwiri ra Nyankhandli loyi loko a swi vonisa sweswo a nga huma hi kwala. Thoko u vuye a khomiwa hi xitsongwatsongwana xa Aids a hetelela hi ku hlupheka hikuva hambu a ri mana wa yena a duke naro na muzambiki wa rhenjara.

2.2 NKOMISO WA TSALWA RA XIVONI XA VUTOMI

Tsalwa leri i nhlengelo wa swirungulwana leswi angarhelaka vutomi bya masiku lawa, leswi vutomi byi tikombisaka xiswona eka mikarhi leyi, ngopfu ngopfu eka vavasati ku ya hi leswi va hanyisaka xiswona.

2.2.1 NKOMISO WA XIRUNGULWANA XA “YOO, NDZI TI DLELE MINOO!”

Xirungulwana lexi xi vulavula hi muganga wa Giyani laha a ku lovetela vavanuna lava swi tikombaka va dlayiwa hi vavasati va vona leswaku va ta khendla rifumo leri va nga ta va siyela rona. Ximunhuhatwankulu i Misery loyi na yena a nga navela R2.5million leyi a a ta siyela hi nuna loko a lovile. Misery i munghana wa Florence loyi na yena a loveriwile hi nuna. Mhaka ya ku xava ka Florence movha, ku kurisa yindlu na ku nghenisa fenichara swi tlhavile mbilu ya Misery, laha a nga sungula ku lavisisa mhaka leyi. Loko a vutisa Florence vuxokoxoko bya mhaka leyi a nga pfunekangi ku kondza a ya twa xitori hinkwaxo eka Elizabeth, xa leswaku vanhu va pfuneka eka Hadisa wa Muzambiki hi xiganama lexi va dlayaka vavanuna hi xona. Misery u kunguhata ku ya kwale ka Hadisa, kambe u hembela Elizabth a vula leswaku u lava ku heleketa mhani wa yena va ya tshunguriwa nenge, Misery u fika eka Hadisa a kuma murhi a tlhela a bazeriwa hi ku byeriwa leswaku swa boha ku endliwa timhaka ta masangu laha Hadisa a a vula leswaku leswi hi swona swi nga endla leswaku murhi wu kota ku tirha.

Loko a fika ekaya u rhangisa vana leswaku va ya ekerekeni leswaku a ta sala a lulamisa mhamba ya yena. U hlanganisa murhi na kholidirinki ivi a ya yi veka efirijini leswaku nuna a ta kota ku yi n'wa. Loko a ri ekerekeniu khongelela rifu ra nuna wa yena laha a vulavula swo jamuka ntsena. Mufundhisi wa n'wi kumeleta kutani a n'wi khongelela a kondza a titivala, kutani va n'wi yisa exibedlele loko le kaya vana va sala va kombela kholidirinki liya eka papa wa vona loko yena a tin'wela biya.

Vana va lovile hinkwavo endzhaku ka ku n'wa kholidirinki. Loko Misery a vuya exibedlele u hlanganisiwile hi vanhu lava a va tile ku ta va khoma xikatla, kutani u sungula ku jamuka hi xihoxo lexi a a xi endlile xo lava leswaku nuna a fa.

2.2.2. NKOMISO WA XIRUNGULWANA XA “VA TSHIKA XO KHOMA HI MAVOKO”.

Xirungulwana lexi xi vulavula hi wansati loyi va nge i Xitlhanyi loyi a a dume hi rintihlo eGiyani lomu a a tshama kona na nuna wa yena Albert. Xitlhanyi a akile yindlu leyikulu, a xava movha a tlhela a lavela nuna ntirho wa vubalani hi ndlela ya vudlakuta. Kahle kahle loyi a nga tiveki Xitlhanyi a nga tshami kona eGiyani, hikuva a yiva swinene, naswona a nga chavi ku byeletela vana va xikolo tinhlamulo loko va tsala xikambelo. Siku rin'wana nuna wa yena u n'wi kumeleta a ri karhi a tibusisa hi manyala lawa loko a n'wi tsundzuxa a vuyaka ehenhla ka yena a n'wi rhukatela. Loko a vona leswaku timhaka ti bihile, u lan'wela eBend Store ku ya xava swakudya. Loko a ri kwale u yiva tihuku a hoxa ephuremeni ya n'wana. Loko n'wana a twa ku titimela ka tihuku ephuremeni u sungula ku kalakala, kambe Xitlhanyi a nga pfumeli ku susa n'wana lahaya phuremeni hi ku chava leswaku xihundla xi ta boxeka. Loko macingelani a swi vonisa sweswo, u susa n'wana hi nkani, laha Xitlhanyi a nga nwi bakanya ivi tihuku ti wela kutani xihundla xa ku hoxiwa ka tihuku ephuremeni xi humela erivaleni. Macingelani u yisa Xitlhanyi eka mininjhere laha a nga te loko a ringeta ku foyinela maphorisa Xitlhanyi a ringeta ku xavelela a n'wi sindzisa ku n'wi ntswontswa na ku nwi sindzisa ku endla timhaka ta masangu. A ku nga ri ro sungula ku va a yiva hikuva a sungurile a yiva swirhangisi a swi mana ekheheleni ivi a kumeka.

2.2.3 NKOMISO WA XIRUNGULWANA XA “I MHANGU KU TILAVELA”.

Xirungulwana lexi xi vulavula hi wansati loyi vange i Ella loyi a ri xigangu xa Bayizani, kambe swi tikomba onge a ri herile i vi ri pfuxiwa hikuva va hlanganile exipotweni xa sesB. Bayizani a a ri nuna wa Valerie, naswona a a ri nhloko ya xikolo kasi Ella a ri mudyondzisi loyi a a thalanile na nuna wa yena loyi a a n'wi siyele yindlu kwala Giyani.

Loko va hlangana exipotweni, Ella u titshuneta eka Bayizani laha a nga kombela ku xaveriwa byalwa hi bayizani a tlhela a kombela ku lombiwa kamara hi sesB ku ya vonana kona na xigangu lexi. Endzhaku ka ku n'wa byalwa, Ella u famba na Bayizani ekaya ka yena va fika va heta masiku manharhu swin'we, Bayizani u yile ekaya hi Musumbhuluko nimixo laha a nga fika a hembela nsati wa yena leswaku movha a wu poncile. Bayizani u tshama ka Ella ku sukela hi Ravuntlhanu ku fikela hi Sonto, laha nsati wa yena Valerie a nga kala a twa mahungundlela kutani a kunguhata ku ya vona hi ya yena mahlo. U va kuma swin'we kwale ndlwini hikuva se a ku ri ntolovelo wa vona ku va swin'we ku sukela hi Ravuntlhanu ku fikela hi Musumbunuko loko Bayizani a ta ya ekaya. Ku vuye ku suka nyimpi leyikulu laha vavasati va nga banana va tlhela va rhuketelana swi nga ha nyawuli ku kondza Valerie a ya khomisa nuna ejele. Ekhoto nandzu wu fika wu dya Bayizani laha a nga tekeriwa yindlu, movha na swibye hinkwaswo swi nyikiwa nsati na vana a tlhela a hlongoriwa ekaya ka yena

Loko a tlhelela emutini wa Ella, hi vona Ella a nga ha lavi no twa nchumu hi Bayizani laha a nga n'wi hlongola a n'wi byela leswaku xigangu xa yena xi vuyile ekhosweni ya xiphorisa. Loko Bayizani a endzela eka buti wa yena ku ya kombela swakudya na byetlelo, nsati wa buti wa yena wa n'wi gungulela a vula leswaku u karhele ku swekela munhu loyi a nga lo endla hi vomu. Loko a vona leswaku timhaka ti bihile, Bayizani u kunguhata ku ya kombela ku rivaleriwa eka nsati wa yena Valerie, kambe a nga humelelanga handle ko byeriwa ku huma a famba.

2.3.4 NKOMISO WA XIRUNGULWANA XA “TI LE TILWENI”

Eka xirungulwana lexi ku na Chinghisa loyi a a ri nsati wa Magaza, loko va ha ku tshama swin'we a va rhandzana swinene lero un'wana na un'wana lahaya mugangeni wa ka vona a a navela ku fana na varhandzani lava.

Siku rin'wana loko va titshamerile hiloko Magaza a pimanyetela nsati leswaku u ehleketa ku ya exikolweni leswaku a ta dyondzela ntirho. Leswi a va swi kunguhata tani hi nuna na nsati, a swi nononhwanga ku va Chinghisa a tshika nuna wa yena a ya kwale yunivhesiti. Loko Magaza a ri kwale yunivhesiti a nga kalanga a rivala leswaku u

siyile nsati na vana va yena lava a va rhandza swinene, lero a a hamba a tsalela nsati papila na ku n'wi rungulela ta kwale xikolweni na ku tlhela a va tshembisa leswaku u ta vuya a ta va vona.

Timhaka ti fambise sweswo nkarhi lowo leha swinene ku kondza swilo swi sungula ku jika, laha Magaza onge se a rivele leswaku u na ndyangu, a nga ha va tsaleli na loko Chinghisa a tsala papila a ri nga ha hlamuriwi. Kasi onge mhaka ya kona a a kokiwile rinoko hi xichudenikuloni ku nga Nokuthula.

Magaza u vuyile a heta tidyondzo ta yena, kutani a va na miehleketo yo kholela Chinghisa hikuva se a hlanganile na Nokuthula loyi na yena a a dyondzekile. A sungula ku kholela nsati a n'wi vula na vusiwana byo tsandzeka na ku hlaya. Eka rin'wana ra masiku u kunguhata ku ya ekaya na Nokuthula wa yena xikan'we na n'wana wa yena Lulu. Nokuthula u hembela Magaza a vula leswaku Lulu i makwavo wa yena kasi a ku ri n'wana wakwe, kutani Magaza u tsalela nsati papila a n'wi hlongola leswaku vata sala va tshamile na nsati lontshwa. Loko Chinghisa a longile a ya eka rikwavo, ku thumbiwa xihundla xa leswaku Nokuthula a nga ha koti ku veleka vana hikwalaho ko susetela makhwiri a ha ri exikolweni. Kasi hala tlhelo Magaza u titshuneta eka Lulu kutani a hetelela a n'wi onhile kumbe ku nwi tshova nenge. Loko Nokuthula a vona leswaku timhaka ti bihile, u tsalela nuna papila a n'wi tivisa leswaku Lulu i n'wana wakwe kasi Chinghisa hi nkarhi wolowo a tidyela mafurha na vana va yena hikuva a va tirhetela hinkwavo.

KAVANYISA KA NHARHU

3.1 VUMUNHUHATI KU YA HI RIMMON-KENAN

Rimmon Kenan(1983:59) kombisa leswaku vumunhuhati l mhaka ya nkoka eka matsalwa hikuva ya endla leswaku vahlayi va kota ku twisisa leswi hungu ra tsalwa rolero ri va dyondzisaka swona hi ku va va vona leswi vatlangi va swi endlaka, kutani nyika nhlamuselo vumunhuhati a ku:

Character, as one construct within the abstracted story, can be described in terms of a network of character traits. These traits, however, may or may not appear as such in the text. How then is the construct arrived at. By assembling various character indicators distributed along the text-continuum.

Ku ya hi nhlamuselo leyi nga laha henhla Rimmon Kenan u kombisa leswaku ximunhuhati xi nga hlamuseriwa tanihi nhlanganelo wa swiendlo swa swimunhuhati leswi nga kumekaka kumbe swi nga katsiwangi eka tsalwa, kambe hi ku kombisa leswi nga endzeni ka tsalwa u ya emahlweni a kombisa leswaku ku na tinxaka timbirhi ta vumunhuhati. Hi twa a ku (1983:60):

There are two basic types of textual indicators of characters: Direct definition and indirect presentation the first names the trait by an adjective, the second type, on the other hand does not mention the trait but displays and exemplifies it in various ways, leaving to the reader the task of inferring the quality they imply.

Ku ya hi Rimmon Kenan u kombisa leswaku eka tinxaka letimbirhi ta vumunhuhati, leyo sungula yi hlamusela munhu ku ya hi leswi a vonakisaka xiswona, kasi eka nhlamuselo

ya vumbirhi u kombisa leswaku muhlayi hi yena a faneleke ku tikumela hi yexe leswaku mutlangi i munhu wa njhani ku ya hi matlangelo ya yena.

Ku ya hi Rimmon-Kenan vumunhuhati byi ti paluxa hi leswi landzelaka: *Environment, external appearance, action and speech*. Laha hi nga ta katsakanya swilo leswi boxiweke laha henhla hi ku tirhisa swimunhuhatwa swa matsalwa lama nga hlawuriwa ya **Xidawudawu xa wansati** na swirungulwana swa tsalwa ra **Xivoni xa vutomi**.

3.1.1 SWIENDLO

Loko hi vulavula hi swiendlo hi va hi langutanile na swiendlo swa swimunhutwankulu endzeni ka tsalwa ro karhi. Maendlelo lawa ma tala ku ka ma nga hundzuki eka ntlangu hinkwawo, laha ximunhuhatwa xi va ka ni ntolovelu wo karhi lowu xi wu tirhisaka hi mikarhi hinkwayo. Eka tsalwa ra **Xidawudawu xa wansati** hi hlangana na Thoko loyi a a toloverile ku tigangisela vavanuna hi endlelo ra yena lero titshuneta naswona kungu ra yena ra n'wi tirhela hikuva va hetelela va n'wi gangisile. Thoko loko va ri karhi va ya eGiyani eUnigaz u alela ethekisini ya Killer loko vamakwenu va chika kutani Killer a n'wi gangisa va sungula ku rhandzana.

Maendlelo ya yena ya sungula ku swirha timbilu ta vahlaleri loko a tswontswana na Killer loko va ri karhi va ya eKruger, leswi a swi endla onge u lava ku bombisela vahlaleri leswaku yena wa rhandziwa. Leswi a a swi endla swo ya yimela vavanuna egedeni ya Manyeleti hi Ravuntlhanu rin'wana na rin'wana swi paluxa leswaku i dlakuta.

Maambalelo ya yena onge hiloko a vitanisa vavanuna hikuva a tala ku ambala leswo koka mahlo ya vavanuna lero va kala va n'wi tshunelela va n'wi gangisa. A wu ta kuma a ambarile xitofi xo vonikela swinene lero u nga ha swi twisisi ku ri hi yena manana Mashaba kee. Maambalelo ya yena a ya paluxa vudlakuta lebyi a ri na byona, kasi eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi** eka xirungulwana xa "Yoo, ndzi tidlele minoo", hi kuma

Misery loyi na yena a nga tivikani hi maendlelo ya yena ya swilo. Misery u na tindlela ta yena to kombisa vubihi lebyi a ri na byona tanihi leswi vito ri hlamuselaka swona.

Maendlelo ya yena yo lava murhi wo dlaya nuna ma tihlamusela hi woxe. U vutisela vanhu tiko leriya hinkwaro leswaku a ta hatlisa a kuma mali leyi a a ta siyela hi nuna loko a file. U tikombisa eka Hadisa leswaku yena u lulamerile xin'wana na xin'wana lexi a a ta komberiwa ku xiendla ntsena loko a ta kuma leswi a swi lavaka, Hadisa loko a swi vonisa sweswo a nga kombela timhaka ta masangu.

Maendlelo ya yena yo hatlisa a hlanganisa kholidirinki na xiganama a swi ri swa xihatla lero a a lava na rifu ra nuna ri hatlisa hikuva yena a jafele rifumu leswaku a ta fana na munghana wa yena Elizabeth. Magudu ya yena ya endla leswaku swilo swa yena swi nga fambi hi ndlela ya kona hikuva ematshan'weni yo ku fa nuna u loveriwa hi vana va yena vanharhu. Kasi eka xirungulwana xa "*I mhangu ku tilavela*", Ella na yena u na maendlelo ya yena yo vuyisa vavanuna endlwini ya yena, laha a sungulaka hi ku va dakwisa leswaku a ta kota ku tiendlela vudlakuta bya yena a nga karhatiwi hi munhu. U titshuneta eka Bayizani a endla onge wo lava byalwa kasi wa swi tiva leswaku xirimba xi ta phasa naswona swi ve tano hikuva Bayizani u tikumile a ri karhi a pfuka kwale ka Ella hi Musumbhunuko nimixo. Ella u na endlelo ra yena ro hambana na vavanuna lava loko a nga ha va lavi. Loko a vona leswaku Soviet khale ka xigangu xa yena wa vuya, u holova na Bayizani endzhaku ka ku lwa na Valerie nsati wa Bayizani kutani a kuma ndlela yo n'wi hlongola. Na le ka xirungulwana xa "*Va tshika xo khoma hi mavoko*", Xitlhanyi u kombisa endlelo ra yena ro tikumela leswi a swi lavaka, ngopfu ngopfu loko a lava swo aka, u yengetela vatirhi va le vhengeleni hi swa masangu leswaku va ta n'wi nyika swilo leswi mahala. Siku leri a nga ya yiva eka Score u sindzisa mininjhere ku endla ta masangu leswaku a nga n'wi khomisi hi ku sindzisa ku n'wi tswontswa.

Ku ya hi Rimmon-Kenan ku na tinxaka ta mune to komba swiendlo swa swimunhuhatwa eka matsalwa ku nga: *Act of commission, act of omission, act of contemplation na habitual actions*

3.1.2 ACT OF COMMISSION

Eka “*act of commission*” hi laha ximunhuhatwa xi endlaka leswi a xi fanele ku swi endla. Eka tsalwa ra **Xidawudawu xa wansati** loko Thoko a hlangana na Magudu eswigubini, hi vona Thoko a yiva mali ya Magudu loko yena a ha chikile a tipfuna, naswona mali leyi a a nyikiwile hi nsati leswaku a chela petirolo. Eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi**, xirungulwana xa “*Yoo, ndzi tidlele minoo*”, hi vona Misery a ya eka Hadisa a ya teka murhi wo dlaya nuna wa yena.

3.1.3 ACT OF OMISSION

Eka *act of omission* ximunhuhati xi tsandzeka ku endla leswi a xi fanele ku va xi swi endlile. Eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi**, Misery u hlanganisa murhi wa xiganama na kholidirinki ematshan’weni ya byalwa hikuva wa swi tiva leswaku nuna wa yena a ta va a n’wile biya ku nga ri kholidirinki leyi a swi tivaka leswaku vana va nga tshuka va n’wile, leswi swi endla leswaku a tsandzeka ku dlaya nuna ku ya fa vana.

Eka tsalwa ra **Xidawudawu xa wansati** hi vona Thoko loyi a rivalaka ku susa masokisi ya Killer ehansi ka mubedo loko nuna wa yena Kholichi a va kumeletile emutini wa yena a tlhela a rivala leswaku u byele nuna leswaku wa vabya, u ombe hi nyoka loko a ala a ringeta ku tiandlalerisa mubedo.

3.1.4 ACT OF CONTEMPLATION

Ku ya hi Rimmon-Kenan, *act of contemplation* hi loko kungu ra ximunhuhatwa ri nga lemukiwanga hi munhu, ku nga va na leswi ximunhuhatwa xi nga kunguhata ku swi

endla kambe ku nga ri na munhu loyi a lemukaka pulani leyi. Eka tsalwa ra **Xidawudawu xa wansati**, Thoko u kunguhata ku ya tirha exikolweni lexi Magudu a ri nhloko ya xikolo hi ku endlela leswaku va ta tlhela va vuyelelana kambe ku hava loyi a nga vona mhaka leyi, hambi Kholichi nuna wa yena u tlhela a lava ku n'wi heleketa. Eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi** ku na Misery loyi na yena kungu ra yena ro lava ku dlaya nuna ro ka ri nga lemukiwanga lahaya kaya hambi ku ri vanghana va yena a va tiva leswaku eka Hadisa u yela ku ya tshungurisa mhani wa yena nenge lowu a wu va karhata, laha va nga swi kumisisa loko ku love vana va yena naswona u lo boxa xihundla hi yexe.

3.1.5 HABITUAL ACTION

Loko Rimmon-Kenan a vulavula hi *habitual action* eka vumunhuhati u kombisa leswaku ximunhuhatankulu xa hluleka ku endla leswi a xi fanele ku swiendla. Eka tsalwa ra **Xidawudawu xa wansati** hi vona Nkwakhuwani loyi a a tsandzekaka ku onhisela Thoko eka nuna wa yena Kholichi hi ku lava ku boxa vudlakuta bya yena hikuva Thoko a vuyile na byalwa na nyama ya KFC loko a huma evudlakuteni bya yena kasi eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi**, Misery na yena u tsandzeka ku dlaya nuna wa yena, ematshan'weni ya nuna ku fa vana va ri vanharhu. Eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi** hi vona Xitlhanyi a hluleka ku famba na tihuku leti a ti yivile eka Score hikuva u kumeletiwile.

3.2 XIVUMBEKO

Loko hi vulavula hi xivumbeko ku ya hi Rimmon-Kenan, hi vulavula hi ndlela leyi ximunhuhati xi langutekisaka xiswona leswaku swi na xiave eka vumunhu bya xona. Kahle kahle leswi vanhu va vonisaka xiswona ximunhuhatwa eka ntlangu swi paluxa vumunhu bya xona kumbe leswi xi hanyisaka swona. Eka tsalwa ra **Xidawudawu xa**

wansati hi twa leswaku Thoko a a sasekile ngopfu, hakanyingi munhu wo saseka u rhandziwa ngopfu hi vavanuna, naswona Thoko a a rhandza ngopfu vavanuna. Hi nga vula leswaku xivumbeko xa yena xi komba leswaku i dlakuta. Endzhaku ka loko a ta va a tshamile na Nyankhandli loko va ta va va hambanile na Kholichi hi twa leswaku xikandza xa yena a xi hlakarile xi nga ha languteki hi byalwa, loko munhu o kala a vona xikandza xa swivati na ku tsana swi tikomba kahle leswaku munhu yaloye i xidakwa, ku hava loyi a nga vutisaka loko munhu yaloye a n'wa byalwa kumbe a nga n'wi.

Mamambalelo ya Thoko a ya nga ri yo mbamberiwa leswaku i munhu wa njhani, lero loko munhu o famba a ku u tilavela nsati a ndzi tshembhi leswaku Thoko a ta humelela hikuva maambalelo ya yena a ya tikomba leswaku i dlakuta.

3.3 MBULAVULO

Rimmon-Kenan u ya emahlweni a kombisa leswaku mbulavulo na wona wu na nkoka eka ku humesela erivaleni vumunhu bya ximunhuhathwankulu. Xidyondzeki Webster (1997:25) xi nyika nhlamuselo ya mbulavulo hi ndlela leyi:

Speech is the vocalized form of human communications based upon the syntactic combination of lexicals

Eka ntshaho lowu, mutsari u hlamusela leswaku mbulavulo i mbhurisano lowu tirhisaka marito ku ya hi nhlango wa ku tumbuluxa marito. Eka tsalwa ra yena Rimmon-Kenan u kombisa nkoka wa mbulavulo hi ku vula leswi:

A character's speech, whether in conversation or a silent activity of the mind, can be indicative of a trait or traits both through its content and through its form.

Ku ya hi ntshaho lowu, mutsari u kombisa leswaku mbulavulo wa ximunhuhatwa wu nga va eku vulavuleni kumbe a ri eku ehleketeni wu nga tlhela wu kombisa xihlawulekisi ku ya hi vundzeni na xivumbeko.

Vulavulelo ra Thoko eka tsalwa ra **Xidawudawu xa wansati** loko a ri na Kholichi swi tikomba kahle leswaku i munhu wo hamba. Loko wo va munhu wo yingisela kahle, n'wana loyi a nge dyondzisiwi ku xeweta munhu loyi a swi tivaka leswaku i mani, naswona vasivara a hi vanhu vo rhomba hikuva na vona va rhandza tindzisana ta vavasati va vona, inge Phosakufa a ta va a tsutsumele khale loko a twile leswaku sivara va kona, mavulavulelo ya yena ya kombisa vun'wa.

Kasi nakambe loko Thoko a ri na Killer leswi a a swi vulavulaka swi komba vudlakuta, hi twa loko Killer a kombisa leswaku a a ta tsandzeka ku n'wi vona Madyambu ya siku leriya a va hlanganile ni mpundzu a kombisa leswaku yena a swi nga n'wi khomi kahle, hi ntiyiso wanuna hi yena a vonaka wansati kambe lebyi ko va vudlakuta

Eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi** hi kuma Ella loyi na yena a vulavulaka hi ku kombisa mavondzo eka nsati wa Bayizani ku nga Valerie, a vula leswaku loko a lo kuma Bayizani khale a a ta sala a khome timpapa xinyenyani xi hahile. Mhaka leyi yi komba leswaku Ella u na mbilu yo biha lero na sweswi wa swi lava ku hahlula vukati bya vona. Misery eka xirungulwana xa "*Yoo, ndzi tidlele minoo*", u na vulavulelo leri paluxaka mavondzo hikuva mavulavulelo ya yena ya tisa mbilu yo biha loko a vona Elizabeth a kurisile yindlu a tlhela a xava movha lowukulu, u kunguhata swilo swo ka swi nga ri kahle.

Loko hi languta munhu wo fana na Topisa, u kombisa ku khumbheka na mbilu yo biha loko a vula Misery vuloyi endzhaku ka loko vana va buti wa yena va lovile hikwalaho ka manyala ya muhariva wa yena, swi komba kahle leswaku Topisa u na mona hikwalaho ka mavulavulelo ya yena naswona a nga nwi dlaya munhu loko a kwatile.

Elizabeth eka tsalwa leri i munhu wa ntwelavusiwana, u tela hi ku chava loko a twa mavulavulelo ya Misery ya ku lava ku endzela eka Hadisa. Vulavulelo ra Misery loko a ri endlwini a ri yexe a ri karhi a kunguhata ku dlaya nuna wa yena ri kombisa rivengo, u

tikomba a ri munhu wa tihanyi swinene eka nuna wa yena hikuva munhu loyi u n'wi rhandzaka u nge n'wi vuli "dyilo" hambi u lo kwata njhani. Leswi swi kombisa swinene leswaku a a venga vanhu hi ku vulavula ka yena.

3.4 MBANGU

Rimmon-Kenan u kombisa na leswaku mbangu wu na nkoka eka ku hlamusela vumunhu bya ximunhuhati. Xidyondzeki Webster (1997:27) xi nyika nhlamuselo ya mbangu xi ku:

Environment is a set of surrounding condition
especially those influencing development.

Laha u kombisa leswaku mbangu i ndhawu leyi nga ni nhlohotelo eka nhluvuko ni ndlandlamuxo wa yona. Leswi vulaka leswaku leswi ndhawu yi nga xiswona yi ni nhlohotelo eka vanhu lava tshamaka eka yona. Ku ya hi Rimmon-Kenan u kombisa leswaku ndhawu leyi munhu a tshamaka eka yona ya kota ku paluxa vumunhu bya ximunhuhatwa hi ku yi langutisa ntsena. Loko ndhawu yo ka yi nga languteki yi kumeka yi hangalakile, swi le rivaleni leswaku munhu wa kona a nga tirhandzi, kasi loko ndhawu yo va yi basile, yi paketeriwile kahle, swi fambelana swinene na n'wini wa yona naswona swi vula leswaku wa tirhandza

Eka tsalwa ra yena Shabangu ra **Xidawudawu xa wansati** loko hi languta ndhawu leyi ku humaka Thoko eMbambamencisi, ku ri ndhawu ya mavhengele naswona emavhengeleni ku tshama ku tele vanhu. Laha eka vanhu lava ku va ku tele vavanuna lava telaka ku n'wa byalwa. Ku languta ntsena ndhawu leyi swi paluxa swinene leswaku Thoko i dlakuta. Thoko a a rhandza ku tikuma a ri endhawini leyi ku nga tala vanhu hikwalaho ka leswi eka vona a ku tshama ku tele vavanuna, naswona a fambela eswigubini laha a ku chongola vavanuna.

Mbangu wa laha a humaka kona wu vile na nhlohotelo eka vutomi bya Thoko hikuva a rhandzana na vavanuna vo tala hi xinkarhana tani hi leswi mana wa yena a nga n'wi kurisa a ri karhi a n'wi vona a tovana na swikhalabyana kwale byalweni. Mhaka leyi yi n'wi endla dlakuta i vi a encenyeta mahanyelo ya mana wa yena. Eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi**, Misery na yena u kumeka a rhendzeriwile hi vavasati vo ferwa hi vavanuna, leswi n'wi endlaka leswaku a va na ku tekelela hanyelo ra ndhawu leyi, hi ku lava ku fana na vamanana lava, naswona u ringeta hi matimba hinkwawo ku lava ku dlaya nuna leswaku va ta tshama hi ku fana. Hakunene ndhawu yi na nhlohotelo eka mahanyelo ya vanhu.

KAVANYISA KA MUNE

4.1 NXOPANXOPO WA SWIMUNHUHATWA EKA XIDAWUDAWU XA WANSATI

Eka tsalwa ra **Xidawudawu xa wansati**, hi kuma ximunhuhatwankulu ku nga Thoko loyi a rhandza ngopfu vavanuna. Loko va nga n'wi gangisi u titshuneta eka vona leswaku va ta kala va n'wi gangisa. Killer wa thekisi a a nga tiyimiselanga ku gangisa Thoko hikuva a a swi vona leswaku a nga fanelani na yena hikuva a titiva leswaku a nga hlambi, naswona hi twa leswaku Thoko a a sasekile ngopfu, kambe ku sungula yena a titshuneta eka wanuna loyi.

Vudlakuta bya Thoko a byi nga mbamberiwi, a byi ri erivaleni hikuva a a swi kota ku rhandzana na vavanuna vo tala hi nkarhi wun'we. U ala a pfuxa rirhandzu ra yena na Magudu a ri karhi a swi tiva leswaku u tekanile na Kholichi, hala tlhelo vaKiller i va Killer. Thoko a nga swi koti ku dyondza hi ntokoto, a a nga ta tlhelela eka Magudu hikuva u sungurile a n'wi onha a tlhela a nga yimeli timhaka ta yena. A a fanele a n'wi dyondzile leswaku wo tela ku ta onha ntsena.

Nakambe sesi loyi i munhu wa magugu, endzhaku ka loko a khomisile nuna wa yena loko a ta va a n'wi bile hikuva a nghenisile vavanuna endlwini ya yena, u rhandzana na maphorisa lama nga tela ku khoma nuna wa yena.

Thoko i munhu wa rintihlo, ku sukela epurayimari ku fikela ekholichi a ri karhi a yiva. Hi twa leswaku na vavanuna lava a rhandzana na vona a a va yivela mali loko va ri swin'we. Thoko a ri munhu wa vun'wa swinene, loko a ri na Kholichi va nga se hlomisana u hamba a vula leswaku Phosakufa i makwavo wa yena, u tlhela a hembela mukhegula, n'wingi wa yena a vula leswaku mhani wa yena wa vabya, kasi u endlela ku ya eKruger na xigangu xa yena Killer. Thoko a a hangalakile ngopfu lero u hetelele a khomiwile hi mavabyi ya Aids a hetelele hi ku hlupheka.

4.2 VUMUNHU BYA XITLHANYI EKA TSALWA RA XIVONI XA VUTOMI

Xitlhanyi i munhu loyi a nga na xivindzi, kahlekahle u fe ripfalo naswona a nga chavi ku endla timhaka to biha a tlhela a tibuma hi tona. A tiva hi vanhu hinkwavo eGiyani hikwalaho ka rintiho

I munhu wo ka a nga tsundzuxiwi naswona leswi a a swi endla a swi n'wi onhela vumunhu bya yena tani hi leswi a a ri thicara. A a nga chavi ku tibuma hi ku va a akile yindlu hi swibye swo yiviwa. Loko nuna a vutisa kumbe ku sola matikhomele lama, a a nga n'wi yingisi a sihalala a tlhela a n'wi rhuketela a n'wi byela na ku tsana ka yena.

Xitlhanyi i munhu wo tixavisa eka vavanuna naswona a nga tihloniphisi eka vavanuna hikuva un'wana na un'wana wa tinyiketa eka yena. Hi n'wi vona a endla timhaka ta masangu na vona leswaku a ta kuma leswi a swi lavaka eka vona, ngopfungopfu ku kuma nhundzu yo aka hi yona eka vatirhi va le mavhengeleni. Hi tlhela hi vona loko a tinyiketela eka mininjhere wa ka Score, a n'wi tshembisa tilo ni misava hi ku chava ku khomiwa loko a ta va a kumiwile a ri karhi a yiva.

4.3 VUMUNHU BYA MISERY EKA TSALWA RA XIVONI XA VUTOMI

Misery i munhu wo pfumala vutihlamuleri. Loko a yile eka Hadisa u pfumelela hinkwaswo leswi a byeriwaka swona, hi twa leswaku Hadisa u n'wi byerile leswaku va endla ta masangu leswaku murhi wu ta tirha kutani a nga kanakananga u lo endla hi laha xileriso a xi vula ha kona. I munhu wa mavondzo hikuva a nga swi lavi ku tluriwa hi munghana wa yena, leswi swi paluxeka hi loko munghana wa yena a akile dyiyindlu, a xava dyimovha a tlhela a xava fenichara yo durha endzhaku ka ku loveriwa hi nuna , na yena wa swi lava.

Mhaka leyi yi n'wi nghenisile enghozini yo lahlekeriwa hi vana hi ku kunguhata ku dlaya nuna a fela mali laha ku nga hetelela ku file vana va yena vanharhu. Makungu ya yena

a ya humešelanga hikuva kholidirinki yi n'wile hi vana loko nuna a tin'werile biya leyi a yi ri efirijini. Nakambe Misery u rhandza ngopfu ku languta swilo leswi nga ekule na yena, leswi n'wi kokeleke eka makwanga yo endla swo biha laha a hetelelaka hi ku tisola loko swilo se swi bihile, i munhu loyi wo ka a nga kolwiki hi leswi a nga na swona. U vutisile va tipholisi hi mhaka ya mali leyi nuna a nga va basopa hi yona, loko va vulavula hi R2.5 million u endla matshalatshala yo dlaya nuna a ta sala a fuma kambe makwanga ya yena a ya n'wi pfunanga nchumu hikuva ematshan'wini yo fuma hi yena a tlhelaka a rila hi mhangu leyi a nga lo yi handza hi ku lava ku encenyeta vanghana lava tidlayeleke vavanuna ivi hi mpela swi va fambela kahle.

4.4 NXOPAXOPO WA NDZAVISISO

Eka matsalwa ya yena, Shabangu u paluxa vavasati va ri vanhu vo ka va nga ri kahle, laha a va paluxaka va ri vanhu vo hembra, valoyi, swidakwa, swisiwana, swiphukuphuku, vayivi na ku va va pfumala vutihlamuleri hi vutomi bya vona.

4.4.1 VAVASATI VA PALUXIWA VA RI VANHU VO HEMBA

Shabangu u paluxa vavasati eka matsalwa ya yena va ri swiphukuphuku, vanhu vo pfumala vutihlamuleri, vanhu vo tsana eka mahanyelo ya vona. Eka tsalwa ra yena ra **Xidawudawu xa wansati**, u paluxa vavasati va ri vanhu vo hembra. Hi twa leswaku loko Thoko a ta va a hlongoriwile hikwalaho ko tshoviwa nenge a ha ri eka giredi ya 9, mana wa yena u kunguhata ku ya n'wi susisa ndzhwalo lowu eka mukhegula loyi a dumile hi ntirho lowu, kutani u lela mukhalabye a n'wi hembela a vula leswaku u ya pfuxela eka rikwavo hikuva a vula leswaku a va nga pfuki. Mutsari u swi paluxa hi ndlela leyi:

Loko mukhalabye a fika a n'wi vutisa leswaku le kaya va njhani a vula leswaku vamaseve va ha pfukile, va lo tata ku rungula ntsena. Kambe loyi a nga fika a khomanyana hi mukhuhlwana

hi ye Thoko. Kambe se wa antswanyana kwale
Tintswalo (p.21)

Kahlekahle vun'wa a hi swilo swa kahle hikuva siku rin'wana bya ngenhisa munhu enghozini. Ku fana na kwala, loko Thoko a lo fa a va ta vulavula yini eka tata wa yena, kasi ntiyiso wa pfuna hikuva a ku nga hungukangi mhani, loyi naswona a va ta n'wi rivalela n'wana wa vona. Loko Kholichi nuna wa Thoko a endzerile le vukweni, Thoko a n'wi hembela a vula leswaku Phosa kufa i makwavo wa yena kasi i n'wana wa yena. Mutsari u ri:

Swiloyini ka Phosakufa u nga pfuxeliki muyeni? Phela hi yena sivara wa wena loyi ndzi nga ta chada na yehe. Phosakufa a nga ndzi andzi, ku ni un'wana la xikarhi kambe Xikwembu xi endle ku rhandza(p.34)

Hi minkarhi yo tala vavasati va na swihundla hi ku chava ku tshikiwa hi vavanuna lava va va gangisaka, kambe emahetelelweni loko va khunguvanyekile ntiyiso wu ta humela erivaleni. Phela Thoko u vuye a boxa xihundla loko va ri eku holoveni na nuna wa yena. Loko a ya emahlweni a hembela Kholichi hi nhlamuselo ya vito ra Phosakufa a ku:

Swona hi swonahikuva na Phosakufa ku kala va n'wi thya vito leri hi leswi mhakhi a nga vabya ngopfu a phosa na ku fa loko a mu rhwele (p.34)

Loko mhana Thoko va ri karhi va n'wa byalwa na vakhegulakuloni a va hembela vakhegula va vula leswaku hi vona va nga dyondzisa Thoko xikolo, mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

A ndi ri loko ndi mu ngenhisa xikolo a mu ku ndo tlanga loko ndi ku taniya(p.90)

Mikarhi yin'wana vavasati va swi tsakela ku hamba hi xilo lexi vo ka va nga xi endlanga, ngopfu ngopfu loko xi ri xa kahle. Mhani wa Thoko u swi tiva kahle leswaku n'wana wa yena u dyondzisiwile xikolo evukatini hi nuna wa yena Kholichi, kambe u tibuma hi mhaka ya vun'wa.

Loko a ta va a kumeletiwile hi nuna wa yena a nghenisile Killer emutini wa yena, Thoko u byela nuna leswaku wa vabya hi ku chava manyala lama a ma endlile. Mutsari u swi paluxa a ku:

Ina papa, a ndzi titwi kahle n'wina papa.
Ndzi karhatiwa hi nyoka papa. Se swi na
masiku manharhu yi ndzi ombile xisuti
lexi (p.98)

Mhaka leyi paluxiwaka laha henhla yi kombisa kahle leswaku ku na xin'wana xi tumbetiwaka hikuva vuvabyi bya kona byi vonaka loko nuna a vutisile hi mendlelo ya swilo na ku tsana ka xikandza lexi a xi tumbeta vudlakuta bya mhani loyi. Loko maphorisa ya tile ku ta khoma nuna wa yena endzhaku ka loko a n'wi bile hikuva a nghenisile wanuna endlwini ya yena, u hembela maphorisa a va byela vun'wa a ku:

Ndzi dlawela ku vhakachela la Kruger ku ya
vona swiharhi ni munghana wa mina Maggy
loyi hi dyondzisaka swin'we(p.109)

Loko Thoko a ri evukatini, u sungula vudlakuta laha a nga kunguhata ku ya eKruger na xigangu xa yena Killer, kutani u hembela mukhegula N'wa-Khuwana leswaku u ya pfluxela ekaya. Mutsari u swi paluxa hi ndlale leyi:

Kunene loko a fika ekaya, o byela mukhegula
leswaku hi Ravuntlhanu u ta tsutsumela ekaya
eMbambamencisi ku ya pfluxela hikuva u kume
mahungu ya leswaku mana wa yena a nga pfuki
swinene (p.54)

Eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi**, Shabangu u ya emahlweni a paluxa vavasati va ri vanhu vo hamba. Eka xirungulwana xa "*Ti le tilweni*", Nokuthula u hembela nuna wa yena leswaku Lulu i makwavo wa yena, loko a vona leswaku timhaka ti bihile naswona a nga ha swi koti ku kuma vana van'wana, u boxa ntiyiso hi ku tsalela Magaza xipapilana a ku:

Cawuke, tiva leswaku Lulu a hi ndzisana ya mina tanihi laha u tivaka hakona. Lulu i n'wananga u nga tati minkondzo! (p.178)

Kasi nakambe Shabangu eka Xirungulwana ya "*Yoo, ndzi tidlele minoo*", u paluxa ku hamba ka Misery loko a hembela Florence leswaku u ya eka Hadisa a yisa mhani wa yena, kasi a lava ku ya teka xiganama xo dlaya nuna wa yena. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Xuu, ndzi tidlayela nuna hi ku encisetela vanghana mina a ndzo lava ku yisa mhani kumbe leswi mi nge i n'anga leyikulu a nga wu kota nenge wa vona.(p28)

Eka tsalwa ra **Xidawudawu xa wansati**, Thoko u tshoviwe nenge hi un'wana wa valeteri u hembela nuna wa yena a vula leswaku munhu hambu a tekiwile loko a ri muyimani a nga ha laveki. Mutsari u ri:

Ku hume nawu wa leswaku vayimane a va ha laveki hambiloko va ri vavasati va miti.(37)

Thoko a endla leswi hi ku swi tiva leswaku a onhiwile hi muleteri naswona a hlongoleriwa ku va a lwile na n'wini wa nuna. Mitshaho leyi nga laha henhla yi seketela swinene leswaku vavasati hi ntumbuluko wa vona i vanhu va vun'wa naswona swa va pfuna swinene eka ku kuma leswi va swi lavaka hi nkarhi wolowo.

4.4.2 VAVASATI VA PALUXIWA VA RI SWIPHUKUPHUKU.

Eka matsalwa ya yena, Shabangu u ya emahlweni a kombisa leswaku vavasati i swiphukuphuku, ni leswaku va rhandza ngopfu vavanuna. Eka tsalwa ra yena ra **Xidawudawu xa wansati** u paluxa Thoko a ri munhu wo rhandza vavanuna swinene.

Loko Thoko a ri exikolweni a a rhandzana na vavanuna vo tala hi nkarhi wun'we, naswona a swi karhata nhloko ya xikolo hikuva a ku ri ro sungula ku hlangana na xichudeni xo fana na Thoko. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Hambi a ri nhloko ya xikolo ve ri a nga n'wi twisisi
hikuva ve ri a luthanya vafana, hikuva namuntlha
a rhandzana na loyi mundzuku hi luya(p.20)

Loko va ri eku engeteleni ka tidyondzo eUnigaz, u titshuneta eka muchayeri wa thekisi leyi a yi va heleketa kwale Giyani a nga ha lavi ku chika hikuva a tiva leswaku muchayeri a a ta kala a n'wi gangisa hikuva a a nga hundziwi hi bururku. Mutsari u ri:

Se ndzo vona a tinamarheta eka mina anga ha lavi
ku suka se ivi loko hi fika eGiyani, hi loko a nga
chiki ni van'wana loko va ya etlilasini a ku u famba
na mina eVhenda hi leswi a twe ndzi vula leswaku
ndzi ya jika kona loko vona va ha ri eku dyondzeni
se kwalaho ko fambiwa ivi swikomu swi ringana
vahlakuri. (p11)

Kasi na loko va ri eHoxani ku ya dyondzela vudyondzisi, hi nkarhi lowu a a ri nsati wa Kholichi u fika a rhandzana na muleteri. Leswi a swi ri ntolovelo wa yena Thoko ku lahela hi wanuna hinkwako lomu a a famba kona, naswona a swi nga n'wi nonohweli ku kuma wanuna. Mutsari u ri:

Swi lo fika swi lava ku famba ximatsi eka lembe
ra vumbirhi loko a ta hlongoriwa hikwalaho ka

vumbavha byo kumeka a rhandzana ni muleteri un'wana kwale Hoxani, ivi nsati wa kona a swi kumisisa. (p.37)

Endzhaku ka swa tidyondzo ta yena ta ntirho, Thoko u yile eka khale ka xigangu xa yena Magudu ku ya kombela ntirho. Loko a ri karhi a tirha kona va pfuxile rirhandzu ra vona hambileswi Thoko se a a hlomile eka Mashaba, mutsari u paluxa vuphukuphuku bya Thoko hi ndlela leyi:

Vakhale va te vugangu a byi fi ku fa vukati. Ndzi vula leswi hikuva rirhandzu leriya ra khale ra Thoko na Elliot ri pfukile hi matimba. Le xikolweni a wu vona nkarhi na nkarhi Thoko a huma staff room kumbe etlilasini a ya nghena kwale hofisini ya nhloko ya xikolo. (p.39)

Loko Kholichi a ta va a vuyile a kumeletile Thoko na Killer, mukhegula u boxa ntiyiso wa vudlakuta bya Thoko loko yena Thoko a nghenelela a n'wi kavanyeta a kaneta hi ku chava nuna wa yena, phela ku hava loyi a pfumelaka ntiyiso loko swilo swi bihile. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Mi nga landzeleli swa xikhegudyana lexi n'wina papa xo ndzi hembela mina papa; a ndzi na swigangu mina. Prinsipala Elliot hi tshikane khale futhi vo hamba loko va ku Nkhensani na Phosakufa i vana va yena. Mina na yena hi tshikane khale loko ndzi ta evukatini, kasi Killer wa ha ku ndzi phazamisa sweswi loko ndzi. (p102)

N'wamavhusa a ku ri mana wa Thoko loyi a a byi n'wa byalwa a nga huhwi. Loko a byi havurile a a nga ha tikoti naswona a nga hloniphi munhu naswona a endla swilo swo ka swi nga ri kahle leswi a swi nyangatsa swikhekudyanakuloni. Mutsari u paluxa vudlakuta bya yena loko a byi twile a ku:

Loko N'wamavhusa a ya muka ekaya a a nga ha tikoti hi ku xurha. A a xurhe lero va lo kala va n'wi hlongola hikuva se a swi nga ha endli. A a sungule ku khwenu

tana na swikhalabyana swa swikhegudyana swin'wana
a swi tshembisa tilo ni misava(p.90)

Endzhaku ka ku lova ka papa wa Thoko hi twa leswaku emutini a swi nga ha nyawuli,
rifumo a ri hangalasiwile hi Thoko na mana wa yena loyi a nga hela a fambile ku sala
Thoko na swigangu swa yena, Mutsari u paluxa vudlakuta bya Hamboza hi ndlela leyi:

Hamboza se a duke naro a nga ha tali ku vonaka
laha kaya. Loko hi twa hi van'waswihenahenani
va vula leswaku a yengane na Muzambiki un'wa
na loyi a a ri rhenjara kwalahaya Manyeleti(p.124)

Tani hi loko hi vurile leswaku Thoko a sungule vudlakuta a ha rintsongo. Hi twa leswaku
a a hamba a famba na vavanuna hambi a nga va tivi. A va landzelela a ya laha a va ya
kona. Mutsari u ri:

Veri a a hamba a ya yima lahaya patwini a rindzela
vaendzi lava a va ya eManyeleti hikuva phela veri
Manyeleti a yo va kwala nyongeni. Veri loko a kala
a nghena hi Ravuntlhanu yoyoloye a a ta ya huma
hi Musumbhunuko(p.24)

Vuphukuphuku lebyi a byi endliwa hi Thoko a byi karhata vanhu lava a va byi vona lero
va nga tivi ku ri va nga endla yini kuri a ta byi sukela. Mutsari u ya emahlweni a kombisa
vuphukuphuku bya Thoko hi ku paluxa leswi a swi endla loko a nghena eManyeleti a ku:

Le ndzeni leswi a swi humelela a swi chavisa
a a bananisa vavanuna tinhloko ku nga lunghi
nchumu ndzi twa leswaku eka lembe rin'wana
vachayeri va mathekisi vo huma ejoni va kale
va tlhavana hi minkwana hikwalaho ka yena(p.24)

Eka xirungulwana xa "*I mhangu ku tilavela*" hi twa mutsari a hi kombisa vuphukuphuku
bya Ella loyi na yena a ri ni ntolovelu wo rhamba vavanuna a famba na vona emutini wa

yena, siku rin'wana loko a ta va a hlanganile na Bayizani exipotweni wa n'wi rhamba a famba na yena. Mutsari u ri:

Thank you, my darling. That's what we call civilization at its own best. A ho namba hi ya titlonya hi swa misava ekaya ra hina ra xinkarhana, of hoe ma-Pieter(p.129)

Minkarhi yin'wana u ta vona vavasati va vitana vavanuna leswaku va ta va xavela byalwa kambe loko va suka ebyalweni u ta va vona va va rhamba va ya eka lowa nhwana hikuva loko wansati a dakwile a nga ha titwi ku ri u endla yini, u endla swilo swo ka swi nga fanelanga. Eka xirungulwana xa "*Va tshika xo khoma hi mavoko*", mutsari u paluxa vudlakuta bya Xitlhanyi loko a sindzisa mininjhere ku n'wi ntswontswa leswaku a nga n'wi khomisi endzhaku ka loko a yivile tihuku, kahle kahle i ngi a lo yimela timhaka ta yena ku tlula ku tipoyila. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Ee, u nga ndzi khisi, hikuva ndza chava mina!
Ee Kasi a wu s wi twi, ndzi tshiki mani wena
wansati (p.119)

Eka xirungulwana xa "*I mhangu ku tilavela*", mutsari u paluxa vuphukuphuku bya Ella byo rhandzana na vavanuna vo tala hi ku kombisa leswaku Ella a ri na xigangu xin'wana handle ka Bayizani. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

U tiendlisela yini? U vula leswaku a wu n'wi tivi
Soviet wa phorisa? Futhi songa rigogo ra ha
tsakama Bayizani hikuva u vuyile ekhosweni
Soviet (p.146)

Leswi swi kombisa kahle leswaku Ella a nga tshamangi hi mavoko eka timhaka to rhandzana na vavanuna vo tala hi nkarhi wun'we naswona swi vula leswaku Bayizani a a khomele Soviet loyi a ha yile ekhosweni ya vuphorisa

Vavasati loko va khunguvanyekile hi timhaka ta vavanuna, ngopfungopfu loko va lo hlangana eka wanuna, va vulana swiphukuphuku. Valerie loko a ri karhi a lwa na Ella u n'wi vula xiphukuphuku, mutsari u paluxa mhaka leyi hi ndlela leyi:

Ndzi ta ku dlaya mina! Ndzi ta ku dlaya loko
u nga ndzi tivi! Leswi nuna a nga ku tshika
hi vudlakuta u ri u ta teka lowa ka mina?
Sweswo u nge swi koti! (p.142)

Nakambe hi vona Thoko a tsandzeka ku tikhoma a vuyisa vavanuna evukatini bya yena loko nuna wa yena a ha yile ejoni, tani hi leswi a rhandzana na muchayeri wa thekisi. Siku leri va nga vuya eKruger ku ya hungasa, u byela xigangu xa yena Mackay leswaku va ta etlela kwalahaya hikuva a va karhele. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Thoko a lerisa Mackay leswaku va etlela u
ta muka ni mpundzu hi Mahlambandlopfu.
Leswi Mackay a a karhele hi ku chayela
movha ndlela hinkwayo o pfumela a vula
leswaku u ta swi kota ku hubuta ni tihuku
hi Mahlambandlopfu hikuva a toloverile(p.58)

Loko nuna a va kumeletile endlwini ya yena, Thoko u ya a ya khomisa nuna, loko maphorisa va khoma nuna wa yena, u sala a rhandzana na phorisa leri va nge i Nyankhandli na nuna a nga se gweviwa. Mutsari u swi hlamusela hi ndlela leyi:

Ku sukela nkarhi walowuya loko swikolo swa ha
pfarile, ku ni vhene yin'wana ya maphorisa leyi a
yi hamba yi tata minkondzo lahaya Mbambamencisi
hambileswi a ku nga ri na xitichi xa maphorisa hi
minkarhi leyo tala a ndzi tala ku yi vona yi nghena
eka Makhubele ni mixo kumbe xidyambu(p.124)

Eka xirungulwana xa" *I mhangu ku tilavela*", Shabangu u kombisa vuphukuphuku bya Ella byo landzelela vavanuna, hi vona loko a sala Bayizani hi le ndzhaku exipotweni xa SesB. Mutsari u swi hlamusela hi ndlela leyi:

Aa, u ehleketa leswaku wo ndzi bisa hi moya sweswo? U nga ndzi kholeli phela mali ni na yona no twa ni navela ku xaveriwa hi wena ku pfluxeta rirhandzu ra hina(p.124)

Leswi swi tikomba kahle leswaku Bayizani a nga ri ka tona ta vu lo landzeleriwa hi Ella loko a voniwa ebyalweni. Hi vona Ella a ya emahlweni a kombisa vudlakuta bya yena a kombela kamara eka sesB leswaku va ta ya kona na Bayizani. Mutsari u ri:

Kasi u nga vileli sesB, se la hiloko like hi khome lotto hi yoxe. Se phela ku laveka leswaku like u ni nika kamara ni ta avela kahle this big fish rifumo ra matilo(p.126)

Eka xirungulwana xa “Va tshika xo khoma hi mavoko” eka tsalwa ra Shabangu ra **Xivoni xa vutomi**, u kombisa nakambe leswaku vavasati i swiphukuphuku, hi twa leswaku Xitlhanyi nkata Albert u xavelela mininjhere leswaku a nga n'wi khomisi endzhaku ko voniwa nandzu eka Score. Mutsari u swi hlamusela a ku:

Mininjhere wa mina, please, meneer wa mina hle, sir u nga ndzi khomisi toe. Ndzi ta ku nyika xinwana na xinwana lexi u xi lavaka hambu a ri mina iam available mininjhere wa mina! Kasi swi lo yini iam available, full time, 24 hours, seven days a week (p.119)

Hi ku hlaya mintshaho leyi nga laha henhla swi tikomba swinene leswaku vavasati hi vona va landzelelaka vavanuna, naswona vavasati va rhandzana na vavanuna votala hi nkarhi wun'we.

4.4.3 VAVASATI VA PALUXIWA VA RI MAKHAMBBA

Shabangu u ya emahlweni a paluxa vavasati tanihi vanhu vo yiva. Nakambe eka xirungulwana xa “*Va tshika xo khoma hi mavoko*” eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi**, hi twa leswaku Xitlhanyi a a yiva ngopfu hambileswi a a ri mudyondzisi. Siku rin’wana va n’wi kumile a ri karhi a yiva tihuku evhengeleni ra ka Score. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Huu, ta namuntlha yaa, tihuku ta kona ti sasekile yo, kambe ku durha be! A ndzi lava four ya tona kambe mali a yi nge ringani hikuva yi ta helela eka trolley leyi kambe va hamba a ndzi nge ti siyi ti ya ekaya hi mune ka tona. Ndzi ta teka yin’we ntsena ndzi yi hoxa eka trolley ivi leti n’wana tinharhu ndzi ta tihoxa lahaya puremeni ya Ally-junior(p.113)

Xitlhanyi a a nga yivi ro sungula eka Score, u sungule a yiva swirhangisi a swi mana hi le kheheleni leswaku a ta kota ku huma naswona, kambe va vuye va n’wi kuma a nga si huma evhengeleni. Mutsari u vula leswi landzelaka:

Manana Baloyi wa mudyondzisi? Hii, a hi n’wina hi nga tshama hi mi khoma mi mane swirhangisi (p.118)

Loko a ha ri exikolweni a va rila hi yena hikwalaho ka ku yiva ka yena. Vana va xikolo a va tshama va tumbetile swilo swa vona hi ku chava yena. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Ndzi twa leswaku le xikolweni a a nga kumani swinene ni vana van’wana hikwalaho ka rintihlo. ve ri vana va xikolo a va nga swi koti ku sukela nchumu etlilasini hi nkarhi wo kotsoka hikuva a va kuma switsalo, kumbe tibuku swi mirile milenge hikwalaho ka yena (p.19)

Xitlhanyi a a tibaba hi rintihlo leri a ri na rona. Siku rin'wana a ri yexe ekamarini a ri karhi a tibaba hi khale ka yena, a ri karhi a vulavula a ri yexe naswona a a tsakile swinene, mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Ndzi tsundzuka siku leriya va nga secha klilasi hinkwayo ya 10E hi mhaka ya ku nyamalala ka R20 ya Happy. Loko va vona leswaku ku secha a swi pfuni nchumu, va ku sambhoko vo yi wee, va hi namulela lero na ta hi namulela kambe huma R20.00 do, kwihi yi nga humi mali hikuva a ndzi yi khonete kwale machokolobyanini(p.109)

Eka tsalwa ra **Xidawudawu xa wansati** Thoko na yena a karhata vadyondzikuloni hi rintihlo. Siku rin'wana loko va ri exikolweni, u yivele un'wana wa vadyondzi mali leyi a a fanele ku hakelo rendzodyondzo. Mutsari u ri:

Nwa-Nxumalo hi ku ka a nga ha tivi leswaku u ta secha kwihi, a boha xivindzi a va hlurisa hinkwavo i vi a ya yi kuma endzeni ka phenti ya yena. Thoko loyi a kaneta a nantswa tilo (p.21)

Hi twa leswaku Thoko a a nga yivi exikolweni ntsena a a yivela na swigangu swa yena. Siku rin'wana u yile emuchongolweni laha a nga hlangana na Magudu loyi a nga na n'wana na yena, kutani loko va tshamile, ntumbuluko wu rhumile wanuna loyi, kutani a chika ku ya tipfuna, kasi i nkarhi wa kahle wa Thoko wo sala a pfula xipachi a n'wi yivela mali leyi a a nyikiwile hi nsati wa yena ku ri a chela petirolo.

Eka mitshaho leyi longoloxiweke laha henhla yi kombisa swinene leswaku vavasati va paluxiwa va ri vanhu vo yiva naswona va kuma swilo swa kahle kumbe leswi va swi lavaka hi ku tirhisa rintihlo.

4.4.4 VAVASATI VA PALUXIWA VA RI VALOYI

Hi masiku hinkwawo loko ku lova munhu, ngopfu ngopfu wanuna u ta twa ku ri i nsati wa yena a nga n'wi dlaya. Shabangu u seketela mhaka leyi hi ku paluxa vavasati va ri valoyi. Eka tsalwa ra yena ra Xidawudawu xa wansati, hi twa leswaku endzhaku ka loko Killer a kumeletiwile eka Thoko, va vuye va hambana hikuva se na yena Thoko a a tlulerile emahlweni, a nga ha hetangi nkarhi wo leha a ha hanya, u vuye a lova hi vuvabyi bya Aids. Ku lova ka yena ku tisile rivengo eka nsati wa yena Grace hikuva ku pumbiwile yena vuloyi hi vandyangu va ku hi yena a nga n'wi dlaya. Mutsari u swi paluxa hi ndlela leyi:

Va ka Hlungwani va sungule ku pumba Grace vuloyi va vula leswaku hi yena a nga tluleta n'wana wa vona mukhuhlwana. Ku na twa sweswo va ka vona va vonile swi antswa leswaku a ya kamberiwa, kambe nkateko wa kona, loko mbuyelo wu huma wu vula leswaku u phephile hikuva ku hava vuthala bya nghozi yaleyo(p.122)

Shabangu u ya emahlweni a paluxa vavasati va ri valoyi, nakambe eka tsalwa ra yena ra **Xidawudawu xa wansati**. Siku rin'wana loko Nwa-Khuwana a ta va a kolwe hi yo oxa ya n'wingi wa yena hikwalaho ka vudlakuta, u kombisa leswaku vudlakuta lebyi Thoko a a lo byi mama eka mana wa yena loyi a kume vukati hi vuloyi, hi twa mutsari a ku:

Phela N'wa Daniyele u lo swi khwaa, sweswiya swa vuhuza bya mana wa kona Hamboza! Kasi a hi yena Hamboza wo chelela nuna a endlela ku sala a tekiwa hi Daniyele Makhubele leswiya a ha ri xitsutsu? Swi kwihi namuntlha a ngo hlu pheka ku fana na me'Khizose n'wana Rekeni (p.41)

Thoko na yena a swa ha fambangi kahle hikuva u vuye a khomiwa hi vuvabyi bya Aids laha loko a ri karhi a hluphekisiwa hi phorisa Nyankhandli, u hleketile ku tlhelela emarhumbini evukatini, laha va nga n'wi vula noyi hi Kholichi, Shabangu u ri:

Heyi a wu na tindleve na? Ndzi ri huma
 laha mutini wa mina, wa ndzi twa kee!
 Ndzi ri huma noyi ndzi wena, please
 hambana na moya wa mina asseblief
 hambana ni moya wa mina! (p.132)

Mikarhi yo tala vanhwanyana va susa makhwiri loko va ha ri exikolweni hi ku chava ku hlekiwa hi vanakuloni va vula leswaku va hungukile, kambe mhaka leyi ya vava loko se ku fika nkarhi lowu nhwana a lavaka n'wana a nga n'wi kumi. Eka tsalwa ra yena ra **Xivoni xa vutomi** eka xirungulwana xa "*Ti le tilweni*", Shabangu u paluxa vuloyi bya Nokuthula byo dlaya vana va nga se kumeka a ku:

Mara se a vula leswaku mina ndzi ta va kuma
 kwihi hikuva rhumbu ra mina ri sele ekaya eka
 Zulu phela Lulu na xona xi lo pona ri anhlamile
 hikuva lavan'wana va ntlhanu ndzi chululele
 ehansi hi mirhi ya tin'anga(p.172)

Eka xirungulwana xa "*Yoo, ndzi tidlele minoo*", eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi** mutsari u ya emahlweni a paluxa vavasati va ri valoyi. Misery u twile leswaku vavasati lava nga feriswa hi vavanuna eGiyani va lo tidlayela hi ku ya lava xiganama eka Muzambiki loyi a va ku i Hadisa. Kutani a tilulamisela ku ya vonana na n'anga leyi hikuva a lava ku dlaya nuna leswaku a ta sala a kuma R2.5 Million. Hi twa mutsari a ku:

Ma vurisa bava, ndzi lava ku pfuniwa hi
 xiganama ndzi lava ku sala ndzi tiphina
 ndzi bela hi moya ku fana ni van'wana
 vavasati va la Khanimamba lava famba
 ka hi le ya swivhilwana(p.35)

Nakambe loko vana va Misery va lovile endzhaku ka ku n'wa kholidirinki leyi a yi cheriwile xiganama, hi twa Topisa hahani wa vona a sungula ku pumba Misery vuloyi hi ku va se a ri eku boxeni ka leswi a nga swi endlisa xiswona a ku:

Wa nga ndzi sukela noyi ndziwena! U dlaya

vana va buti hi mhaka yo rhandza ngopfu mali. Hi rini buti hi n'wi byela leswaku a nga na nsati(p.45)

Mitshaho leyi nga laha henhla yi kombisa nghozi leyi vavasati va hlanganaka na yona yo dlaya vavanuna, hambu loko va nga tivi nchumu. A ka ha fiwi laha misaveni hikuva vadlayi i vavasati ntsena. Hambu munhu a voniwile leswaku u vabyile swi fanele swi tiviwa hi vavasati.

4.4.5 VAVASATI VA PALUXIWA VA RI SWISIWANA

Hikwalaho ko pfumala dyondzo, vavasati va khoma ku tika eka vavanuna hikuva va kholeriwa hikuva a va swi koti ku titirhela, hikwalaho ko va va nga pfumeleriwanga ku tirha handle ko va va tshama na vana ekaya va hlayisa mindyangu loko vavanuna va ri vona a va fanele ku tirha. Eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi** eka xirungulwana xa "*Ti le tilwen*", mutsari u paluxa vavasati va ri swisiwana.

Loko Magaza a ta va a tekile nsati wa yena Chinghisa u kunguhata ku tlhelela exikolweni ku ya engetela tidyondzo ta yena. Loko a ri kwale xikolweni u hlangana na Nokuthula ivi va sungula ku rhandzana. U heta xikolo a ehleketa ku tlhelela ekaya ka nsati wa yena Chinghisa, kambe leswi a ehleketile ku vuya na Nokuthula, u tsalela nsati wa yena papila a n'wi tshika no n'wi tivisa leswaku a kuma a fambile a ya eka rikwavo tanihi leswi a a nga dyondzanga. Magaza u ri:

Heyi, na mina kasi a ndzi lo ngheneriwa hi yini naa?
Mi ri hambu xi ri Xichangana xinene lexi ntakweni a
vo ngo hlaya hi ku kombetela onge munhu i rimpfani
kumbe va ri hlaya ri ganamile papila ra kona(p.156)

Ku ya hi ntshaho lowu, mutsari u kombisa leswaku vavasati va tekeriwa ehansi hikwalaho ko pfumala dyondzo. Leswi swi endliwa hi ku va khale a va nga pfumeleriwi ku ya exikolweni, naswona swi endla leswaku va kholeliwa va vuriwa swisiwana.

Nakambe hi vona vavasati va paluxiwa va ri swisiwana eka tsalwa ra **Xidawudawu xa wansati**. Hi twa leswaku endzhaku ka loko Nyankhandli a ta va a sungurile ku rhandzana na Thoko, u sungula ku xanisa nsati wa yena hikuva a nga dyondzekanga, a a nga ha vuyi na le kaya hikuva se a a tshama na Thoko eMbambamencisi. Mutsari u swi hlamusela hi ndlela leyi:

Endzhaku ka tinhweti tingari tingani, Nyankhandli
no muka a nga ha muki ekaya ka yena le gangeni
ka Socha. Phela se a ri mukon'wana wa xiviri eka
Makhubele hikuva loko nhweti yi hela tiphephabe
ge a a to tlhemuka kunene, loko le kaya vana na
nsati va ri karhi va xeve hi rikoko ra xilondza (p.114)

Vavasati a va suli milomo loko va hlanganile ni vulombe, hakanyingi vavasati hi vona va tlhelaka va vanga ku hlupheka ka vavasati van'wana hikuva loko va rhandzana na vavanuna lava nga teka, va va endla leswaku va rivala mindyangu ya vona kutani vana na nsati va hlupheka.

4.4.6 VAVASATI I VANHU VO PFUMALA VUTIHLAMULERI.

Shabangu u paluxa vavasati va ri vanhu vo pfumala vutihlamuleri. Eka xirungulwana xa "*I mhangu ku tilavela*" eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi** u paluxa vavasati va ri na ntwela vusiwana leswi va onhelaka timhaka ta vona ta mindyangu. Loko Bayizani a ta va a hetile masiku manharhu a nga vuyanga ekaya a ri eka Ella. Loko a fika a hambela nsati a vula leswaku movha a wu poncile, ematshan'weni yo va nsati a kariha u n'wi twela vusiwana a ku:

Xem, nuna wa mina, mi nga ha yisi emahlweni hikuva mi ndzi twisa mbilu ku vava nkata mina hi ndlela leyi mi nga xaniseka hi yona. Movha lowu wu mi xanisile lero swa a ntswa mi wu yisa egaraji leswaku wu nga ha mi hluphi (p.37)

Eka tsalwa ra **Xidawudawu xa wansati** hi twa leswakuThoko a hlayisa Killer hi ku endlela leswaku a ta n'wi rhandza. Movha wa Killer wu kale wu lava ku tekiwa hi vinyi va wona hikwalaho ko tsandzeka ku wu hakelela. Hi vona Thoko a tinyiketela ku hakelela movha lowu hi mali ya nuna wa yena. U pfumala vutihlamuleri hikuva a tlangisa mali ya nuna wa yena leyi a a fanele ku hlayisa muti hi yona. Mutsari u ri:

Xihambano! Mali a hi nchumu eka mhani luya buda phela hi yena a nga ndzi hakelela mali leyi a ya ha salele endzhaku ya Zola bud ya mina. Ndzi vula nkarhi lowuya vayisa lavaya va ka Wesbank a va lave ku yi teka nhweti leyi nga hundza(p.13)

Thoko u pfumala vutihlamuleri hikuva a tsalela nuna wa yena papila a kombela mali yo famba na xigangu xa yena eKruger. Loko rendzo ri vupfile hi twa leswaku Thoko u xaverile Killer swiambalo a a tlhela a chela Zola bud mafurha yi tala, leswi swi kombisa ku pfumaleka ka vutihlamuleri. Mutsari u swi paluxa hi ndlela leyi:

Loko a fika erhenkeni, u kume leswaku Killer a fike khale, a ta hlwelela yini a ri karhi a swi tiva leswaku u ta dya a tlhela a raha kasi hala tlhelo a a ta vilela hi yini hikuva petirolo ni oyili Mrs Hlungwani a va t a swi panga xibazana xi ku ndanguu! (p.48)

Hi ku komisa hi nga vula leswaku vavasati va endla timhaka leti hi ku landzelela leswi va nga kurisa swona. A va byeriwa leswaku va nga kuleli vavanuna va vona naswona va fanele ku va yingisela no tlhela va va hansa ka vavanuna lava. Mhaka leyi yi endla

leswaku va pfumelela xin'wana na xin'wana. Leswi vulaka leswaku hambu ku dyoheriwile vona hi vavanuna a va fanelanga ku tikurisa.

4.4.7. VAVASATI VA PALUXIWA VA RI SWIDAKWA

Eka matsalwa ya yena Shabangu u paluxa vavasati va ri vanhu vo rhandza byalwa swinene. Eka tsalwa ra **Xidawudawu xa wansati** hi twa leswaku Thoko a a dakwa ngopfu, endzhaku ka ku khomisa nuna wa yena, u sungula ku n'wa byalwa hi ndlela yo chavisa ngopfu lero na vana a nga ha va hlayisi. Hi twa Kholichi loko a ri ekhoto a swi paluxa hi ndlela leyi:

Ndzo twela vana va mina vusiwana laha va nga kona hikuva a va hlayisekanga niswintsongo. A va hlayisekanga hikuva mana wa vona u tinyike tile eka vudakuta ni xihoko ku tlurisa mpimo(p.120)

Kasi hambiswiritano, Nyathela tata wa Thoko u vuye a hundza emisaveni, laha swilo swi nga sala swi nga ha fambi kahle hikuva switolo swa yena swi sale swi wa. Loko hi twa a ku ri timhaka ta vudakwa bya Thoko ni mana wa yena, lava loko vanhu va xavile byalwa vona a va tlhela va n'wa byalwa hi mali ya kona. Mutsari u ri:

Manana ni n'wana a va n'wa va tlhela va hlamba hi byona. Mavhengele ku kondza ya pfariwa hiku va xitoko a ka ha ri hava(p.124)

Leswi Nyankghandli a a hlomile kwale ka Makhubele, byalwa a ku ri mati naswona a ku nwiwa na mukon'wana wa kona, lero swi nga ha nyawuli hikuva a va pfa va banana loko va byi twile. Mutsari u kombisa ku hlakala ka Thoko hi byalwa hi ndlela leyi:

Hi nkarhinyana mpama liya ya ka Makhubele a yi hlakarile a ri ni swivati xikandza lexi hinkwaxo

kona leswi a swi katsa ni leswi se a ri hlonga ra
xihoko kona, a a nga ha languteki(p.125)

Mhaka ya vudakwa se a yi nghanile eka Thoko lero swilo a swi nga ha fambi kahle loko a nga nwanga byalwa. Leswi swi komba kahle leswaku loko wansati a kala a sungula ku n'wa byalwa a ka ha lunghi nchumu. Mutsari u swi paluxa hi ndlela leyi:

Byalwa a byi nwi nghanile lero a nga koti ku
ku endla nchumu loko a nga nwanga lero
ni le ntirhweni a a nga hayi kahle hikwalaho
ka vuputsu lebyi(p.125)

Kahlekahle loko munhu o tinghenisa ebyalweni ku fana na Thoko u ticelela goji hi yexe. Sweswi u na mavabyi lama a nga fanelangi ku ma kuma, kambe hi mhaka ya vugangu a tlhela a tshika nuna wa yena u hlangana na swiphigo leswi eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi**, eka xirungulwana xa "*I mhangu ku tilavela*", Ella a a tshama eka sesB exipotweni hikuva a ri xidakwa. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

U vula tano ma-Pieter? Ndzi xaveli ti-cider
tinharhu leswaku na mina ni ta nghena
gerheni u tshika ku n'amela hikuva ni ku
tiva u nga ri munhu wo pfala voko phela(p.124)

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku mutsari u paluxa vavasati va ri vona va tionhelaka vumundzuku bya vona hikwalaho ka byalwa. Loko wansati a nwa byalwa, swa muti wa yena a swi nga nyawuli hikuva loko a dakwile u tala ku endla swilo leswi nga riki kahle, naswona a nga humeleriwa hi timhaka to fana na ku pfinyiwa, ku endla swo ka a nga swi lavi na ku cheriwa mavabyi ku fana na Thoko a nga tikuma a ri na Aids hi ku tsandzeka ku tivuyelela loko a nwile.

NKATSAKANYO

Ku ya hi miehleketo leyi kaneriweke laha henhla swi va swi nga sasekanga ku va vanhu va hanya hi ndlela leyi. Eka xitsalwana lexi hi kuma leswaku vavasati va tikuma va ri eka xiyimo xo biha hikwalaho ka nkucetelo wa ndhavuko wa hina Vatsonga. Ku va va aleriwile ku orhovela dyondzo swi va fikisile eka xiyimo xa vusiwana. Loko wansati a kala a sungula ku nwa byalwa swi vula leswaku muti wu nge akiwi hikuva byalwa a byi aki byo onha. Naswona loko munhu a xurhile leswi a swi endlaka swo tiviwa hi yena nwinyi.

Eka matsalwa lawa hi swi vona swinene leswaku xin'wana na xin'wana xi ni hakelo emakumu ka xona. Thoko a tsutsuma na vavanuna kambe eku heteleleni u hlangana na vuvabyi lebyi nga tshungulekiki. Loko a ri Misery u hlangana na xiyimo lexi nga tsakisiki hikwalaho ka makwanga, laha a lovelaka hi vana hinkwavo.

Loko a lo papalata xin'welo xo encenyeta vanghana xo lava ku dlaya nuna i ngi sweswi vana va yena va ha hanya. Kasi loko a ri Xitlhanyi vumunhu bya yena a byi ta va bya ha xiximeka erixakeni kambe u onha xyimo xa yena hikwalaho ko hlawula ku hanya hi rintihlo. Kahle kahle eka vumunhu lebyi nga laha henhla ku hava lexi vana va nga xi kopelaka eka vavasati lava hikuva a ku na leswinene.

6. SWIBUMABUMELO

Matsalwa ya muxaka lowu ya fanele ku tirhisiwa erixakeni ni le ka tihuvo to hambana hambana ni ku va ya hlayiwa eswikolweni hikuva ya ni nkoka naswona ya ta pfuna eka rixaka leri ra ha taka. Timhaka leti boxiweke laha henhla ti nga hungutana hikuva ku tsundzuxiwa vana ku yimela no lwela timfanelo ta vona. Kasi etinhlengeletan'wini ta mafundzha ku fanele ku dyondzisiwa vavasati ku va va tiyimela hi voxo leswaku va kota ku tiva malunghelo ya vona eka swa vurhangeri, tidyondzo, emintirhweni ni le ka swiyimo hinkwaswo leswaku hi ku ya ka nkarhi va kota ku lwela timfanelo ta vona na ku hunguteka ka mintshikelelo leyi va hlanganaka na yona

Vavasati a va fanelanga ku chava vavanuna va vona kambe vo fanela ku va xixima. Eka minkarhi ya sweswi ku hanyiwa eka nkarhi lowu vavanuna na vavasati va ringanaka lero vavasati va pfumeleriwile ku endla hinkwaswo leswi vavanuna va swi endlaka. Va fanele ku dyondzeka leswaku va ta va eka swiyimo swa le henhla ku fana na vavanuna, leswaku va ta kota ku rhangela tiko va lulamisa timfanelo.

Loko tiko ri ta kota ku famba kahle vatswari va fanele ku hlohlotela vana ku ya exikolweni leswaku va ta dyondzeka ku kota ku papalata swiyimo swo fana na leswi hi hlanganaka na swona endzeni ka ndzavisiso lowu. Ku kholeriwa emitini ya vanhu swi ta papalateka loko vana vo tshuka va tekiwile hikuva va ta va va dyondzekile va ri karhi va titirhela.

Vana va fanele ku hlohloteriwa ku ya etikerekeni leswaku va ta dyondza ku va ni rirhandzu leri nga ta endla leswaku va papalata manyala ya ku pfinya, ku dlaya na ku kholelana. Vavanuna na vona va fanele ku hlohlotela vavasati va vona ku tlhelela exikolweni va ya kuma vutivi leswaku va ta kota ku titirhela.

MATSALWA LAMA YA TIRHISIWEKE

A. MATSALWA LAWA YA HLAWULERIWEKE KU ENDLA NDZAVISISO

SHABANGU I.S. 2005.Xidawudawu xa wansati, Giyani Lingua Franca

SHABANGU I.S.2006. Xivoni xa vutomi, Giyani Lingua Franca.

B. TIBUKU LETI TSHAHIWEKE

Abrams M.H. 1971.A glossary of literary terms, New York Rinehart
And Winston

Bal M, 1997. Introduction to the theory of narration, 3rd edition Toronto

Barker W. 2008.Oxford Dictionary of Literary Terms, 3rd edition,
Emerald Group

Botha J.2000. Everyday life in the world of Jesus, Biblia, Pretoria.

Cameroon D. 1985. Feminism and Linguistic Theory, 2nd edition
Macmillan Press Ltd, HOundsmills

Crystal D. 1997. The Cambridge Encyclopedia of Language
Cambridge university press.

Dequevedo F. 2010. Spiritism, Wikipedia the Free Encyclopedia
Portuguees.

Machete H.A. 2001. Dyondzo ya tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga
(Unpublished) M.A Dissertation, Sovenga, Yunivhesiti ya Limpopo

Manfred J. 2002. Narratology guide to the theory of narration
New York, London

Mari Jo Buhle, 1946. The origin of the family private property at
The states of Angels.

Mickee A, 2003.Textual Analysis Googles books, Wikipedia
(03/06/09)

Msimeki B.E. 1998. Characterization in Murhandziwana
(S.J Khosa), and Manyunyuy ya xitsotso (T.H Khosa)

Unpublished M.A Dissertation, RAU, Braamfotein

Myakayaka T.L. 2011. Ndzavisiso wa matsalwa ya C.M Lubisi (unpublished) M.A Dissertation, Sovenga, Yunivhesiti ya Limpopo

New mark, W.L. 1997. Social Research Methods Qualitative and Quantitative Approach, University of Wisconsin, White water

Nkuzana, K.J. 1996. A Critical assessment of B.K.M Mthombeni, Creative works, Pretoria, UNISA

Palmgist, M. 1980. www.colostate.edu/dept/writingCenter/reference/research/content/page2.htm

Rimmon-Kenan S. 1993. Narrative fiction, Contemporary Poetics

Robert V.E. 1983. Writing Themes about Literature, Englewood, and Prentice hall

Shirilele T.I. 2011. Nkoka wa mbangu eka matsalwa ya Xitsonga (Unpublished) Yunivhesiti ya Limpopo, Sovenga.

Stanford J. 2007. Woman in her social and domestic Character, England, Hinton hall

Webster M. 1997. British English Dictionary and Thesaurus, Cambridge Dictionary online.